

"Məşvərət" bülleteni №15 (fevral, 1999)

"Azərbaycanda özəl biznesin və bazar iqtisadiyyatının inkişafına yardım" layihəsi

Beynəlxalq Özəl Sahibkarlıq Mərkəzinin (Center for International Private Enterprise - CIPE, ABŞ) vəsaiti hesabına çap olunur

Bülletenin redaktoru: Nəcəf Nəcəfov, Redaktor müavini: Ədalət Tahirzadə, Məsul katib: Firudin Musayev, Abil Bayramov, Bilgisayar tərtibatçısı: Etibar Axundov

Mündəricat

1. RƏHİMOV RAHİM. YENİ LAYİHƏ: HƏDƏFDƏ NARKOMAFİYADIR
2. HİKMƏT HACIZADƏ. AMERİKADA ÖZÜNÜİFADƏ AZADLIĞI
3. FƏRİD AYDIN. İSLAMDA HAKİMİYYƏT BÖLGÜSÜ
4. NİYAZİ MEHDİ. MÜŞAHİDƏÇİ MISSİYASI VƏ SEÇKİLƏR
5. HACI HACILI. RUMİNİYADA İSLAHATLAR
6. ABİLBAYRAMOV. MƏHKƏMƏ HAKİMİYYƏTİ BARƏDƏ BƏZİ QEYDLƏR
7. VAQİF ASLANOV. MAJE QAZ ÖNƏMLİ YANACAQDIR

YENİ LAYİHƏ:HƏDƏFDƏ NARKOMAFİYADIR

RƏHİMOV RAHİM HACI OĞLU

Azərbaycan Respublikası Milli Məclis

Aparatının dövlət quruculuğu üzrə

qanunvericilik şöbəsi müdirinin müavini

Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə

haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun layihəsi Azərbaycan Respublikasının, qoşulduğu Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "***Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə haqqında***" 1988-ci il tarixli, "***Psixotrop maddələr haqqında***" 1971-ci il tarixli konvensiyalarına və 1961-ci il tarixli "***Narkotik vasitələr haqqında vahid konsepsiya***"ya əsasən öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərinin milli qanunvericilikdə əks etdirilməsi və təmin edilməsi məqsədilə işlənilib hazırlanmışdır.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, qanun layihəsinin hazırlanması zamanı narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üç əsas sənədindən yalnız birinin - 1988-ci il tarixli "***Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə haqqında***" konvensiyanın Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiya edilməsi və dövlətimizin digər sənədlərə qoşulmasının zəruriliyi barədə məsələnin müvafiq beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dəfələrlə qaldırılması müəyyən olunmuşdur. Qanunla əlaqədar qısa müddət ərzində Azərbaycan Respublikasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1971-ci il tarixli "***Psixotrop maddələr haqqında***" konvensiyasına və 1961-ci il tarixli "***Narkotik vasitələr haqqında vahid konvensiyaya***" qoşulması təmin edilmişdir. Beləliklə, hazırda Azərbaycan Respublikası narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi sahəsində bütün əsas beynəlxalq-hüquqi aktların iştirakçısı olaraq həmin sənədlərdən irəli gələn tələbləri öz qanunvericiliyində əks etdirməlidir.

Bildiyimiz kimi, hazırda Azərbaycan Respublikasında bu sahəni tənzimləyən xüsusi akt yoxdur və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı tədbirlər ayrı-ayrı qanunvericilik aktları əsasında həyata keçirilir. Bundan əlavə, mövcud qanunvericilikdə (xüsusən cinayət əə inzibati hüquqpozmalar haqqında qanunvericilikdə) müəyyən başlıqların əmələ gəlməsi və onun bir sıra müddəalarının zamanın tələbləri ilə uyğunlaşmaması müşahidə olunur.

Qanun layihəsinin konsepsiyası narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsində iştirak edən şəxslərlə amansız mübarizənin aparılması ilə yanaşı, narkomanların cinayətkar yox, məhz ağır xəstəliyə düşmüş şəxslər kimi dövlət və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsindən ibarətdir. Belə ki, narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı narkomanlığın əleyhinə təbliğata, qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı hüquq pozuntularının profilaktikasına yönəlməmiş fəaliyyətə üstünlük verilir, narkomanlıq xəstəliyinə düşmüş şəxslərin müalicəsinin anonimliyi təmin edilir, belə şəxslərin məcburi müalicəsi isə onlar barəsində cinayət-hüquq tədbirləri ilə yanaşı tətbiq olunur. Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayət-hüquq tədbirlərinin tətbiq edilməsi nəticəsində müsadirə olunmuş və dövlət hesabına yönəldilmiş əmlak isə, bir qayda olaraq, narkomanlığın profilaktikasına əə narkomanlıq xəstəliyinə düşmüş şəxslərin müalicəsinə və sosial bərpaşına sərf edilir.

Layihənin işlənilməsi zamanı narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanuni və qanunsuz dövriyyəsinin, eləcə də narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən sui-istifadə edən və narkotik

aasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsində gəlir əldə etmək məqsədilə iştirak edən şəxslərin fərqləndirilməsi əsas kimi götürülmüş və bu fərqləndirilməyə müvafiq hüquqi təsir tədbirləri müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda, qanunsuz dövriyyədə iştirak edən və narkomanlıq xəstəliyinə düşər olmuş və ya narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən sui-istifadə edən şəxslər barəsində tətbiq edilən hüquqi təsir tədbiri və üsulları müəyyən olunmuşdur.

Layihəyə əsasən, Azərbaycan Respublikasının ərazisində narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsi yalnız sənaye, tibbi və ya elmi ehtiyacların ödənilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Bəllidir ki, bəzi dərman vasitələrinin istehsalında narkotik vasitələrdən, psixotrop maddələrdən istifadə olunur və bu, qanunvericiliklə tənzimlənmədiyi halda müvafiq sui-istifadələr üçün geniş imkan yaranır. Bununla əlaqədar narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsinin ümumi qaydaları göstərilmişdir, lakin belə dövriyyənin bütün şərtləri xüsusi qanunvericilik aktında hərtərəfli göstərilməlidir.

Milli qanunvericilikdə tətbiq edilən yeniliklərdən biri şəxsi istehlak miqdarının müəyyən edilməsi və bu və ya digər hüquqi tədbirlərin həmin miqdardan asılı olaraq tətbiq edilməsidir. Həmin miqdarın son həddi abstinent sindromunun neytallaşdırılması üçün kifayət edən miqdarla məhdudlaşdırılmışdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müvafiq konvensiyalarında göstərilmiş tələblərin təmin edilməsi məqsədilə hər hansı şəxsin narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar digər dövlətin məhkəməsi tərəfindən məhkum edilməsinə fərdi yanaşma prinsipi layihədə öz əksini tapmışdır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının qanunaericiliyi ilə nəzərdə tutulmamış və ya Azərbaycan Respublikasının qanunaericiliyi ilə başqa cür müəyyən edilmiş narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətin törədilməsi ilə əlaqədar hər hansı şəxs barəsində xarici dövlətlərin məhkəmə orqanları tərəfindən çıxarılmış hökm ağırlaşdırıcı hal kimi, yaxud həmin şəxsin narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsində iştirak etməsinə dair şəxsiz sübut

kimi nəzərə alınır. Belə hökmün çıxarılmasına səbəb olmuş əməl Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyində başqa cür təsnif edildikdə həmin hökm ağırlaşdırıcı hal kimi, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmadığı halda isə şəxsin narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsində iştirak etməsinə dair şəxsiz sübut kimi nəzərə alınır.

Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi sahəsində hüquq pozuntularının aşkar edilməsi məqsədilə tibbi müayinənin, nəqliyyatda və poçtda nəzarətin, nəzarət edilən təchizatın, əməliyyat tədarükünün və digər əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi kimi əməliyyat-axtarış üsulları nəzərdə tutulmuşdur. Həmin tədbirlərin əsasən əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunaericiliyə uyğun olaraq həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur, lakin bununla yanaşı narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi sahəsində törədilən cinayətlərin qəlizliyini nəzərə alaraq bəzi tədbirlərin (nəzarət edilən təchizatın, narkotik vasitələrin alınmasına və ya satılmasına sövqetmənin və s.) xüsusiyyətləri də göstərilir.

Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı və mühüm əhəmiyyət kəsb edən xüsusiyyətlərdən biri narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin analoqlarının qanunsuz dövriyyəsidir. Nəzarət edilən vasitələrə dair qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qadağanlardan yayın keçmək, o cümlədən buna görə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətdən boyun qaçıрмаq məqsədilə qanunsuz dövriyyədə iştirak edən şəxslər tərəfindən **“narkotik-analoq”** kimi tanınan vasitələr hazırlanıb satışa buraxılır. Nəzarət edilən narkotik vasitələrə və psixotrop maddələrə aid edilmədiyindən buna görə həmin şəxsləri məsuliyyətə cəlb etmək qeyri mümkündür, lakin analoji psixoaktiv təsirə malik və bəzi hallarda daha da təhlükəli olan bu maddələr geniş yayılmaqdadır. Məhz buna görə layihəyə beynəlxala təcrübəyə uyğun olaraq analoq anlayışı daxil edilmiş və bu anlayış vasitəsilə nəzarət edilməyən, lakin öz kimyəvi quruluşuna görə nəzarətdə olan hər hansı narkotik vasitə və psixotrop maddə ilə xeyli dərəcədə oxşar olan və analoji psixoaktiv təsir göstərən maddələrin dövriyyəsi ilə bağlı bütün məsələlər tənzimlənilir.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasında narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsinə dair ümummilli məlumat bankının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Məlumat bankına narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsinə və belə dövriyyədə iştirak edən şəxslərə, narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsinə və belə dövriyyədə iştirak edən şəxslərə və narkomanlıq xəstəliyinə düşər olan və narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən sui-istifadə edən şəxslərə dair bütün məlumatlar daxil edilməlidir.

Qanunsuz dövriyyə ilə əlaqədar münasibətlərin hərtərəfli tənzimlənməsi zərurətini əsas götürərək qanunun 2000-ci ilin yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həmin dövrdə narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsi haqqında, narkoloji nəzarət haqqında qanunların qəbul edilməsi, eləcə də icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müvafiq sənədlərin hazırlanması nəzərdə tutulur.

AMERİKADA ÖZÜNÜİFADƏ AZADLIĞI

HİKMƏT HACIZADƏ

FAR CENTRE, Vitse-prezidenti

Britaniyanın vahid dövlət kilsəsi və azadlığın məhdudlaşdırılması təcrübəsi, əlbəttə, Böyük Britaniyanın Amerika müstəmləkələrinə də keçmişdi. Lakin Amerika müstəmləkəçilərinin içərisində çoxsaylı müxtəlif dini

təriqətlərin nümayəndələrinin olması ona gətirib çıxardı ki, burada başqalarının fikrinə və dini etiqaadına daha demokratik yanaşma formalaşdı.

1734-cü ildə Nyu-York naşirlərindən biri Con Peter Zenger ingilis qubernatorunun fəaliyyətini tənqid etdiyinə görə həbs edilmişdi. Maraqlıdır ki, o vaxtkı Britaniya Ümumi Hüququna görə, şəxsiyyətə böhtan atılması, onun təhqir edilməsi, yaxud hökumət məmurunun tənqid edilməsi yazılanın düzgünlüyündən asılı olmayaraq **“Qiyamçı iftiralər”** haqqında qanunla cəzalandırılırdı. Zengerin vəkili ilk dəfə bu cür işə andlılar məhkəməsində baxılmasına nail oldu, andlı iclasçıları inandıra bildi ki, hər hansı adamın dediyi faktlarla sübut olunursa, onu böhtançılıqda ittiham etmək olmaz və o, prosesi uddu. Bu nümunədən sonra, özünü təhqir olunmuş hesab edən şəxs yalnız ona qarşı yazılanların böhtan olduğunu məhkəmədə sübut etdikdən sonra işi uda bilərdi. Andlılar məhkəməsi bundan sonra böhtançının zərərçəkənə ödəməli olduğu maddi zərərin həcmi də müəyyənləşdirdi.

Müstəqillik uğrunda mübarizə vaxtlarından söz, dini və dinc yığıncaqlar azadlığının daxil olduğu özünüifadə azadlığını Amerika inqilabı liderləri yeni dövlət quruculuğunun ideoloji əsası hesab edirdilər. Tomas Cefferson deyirdi ki, **“əgər qəzetlərsiz hökumət, yaxud hökumətsiz qəzetlər seçimi qarşısında qalsam, bir saniyə də tərəddüd etmədən ikinciye üstünlük verərdim”**.

ABŞ Konstitusiyasına 1791-ci ildə daxil edilmiş birinci düzəliş Konqresə ÖZÜNÜİFADƏ azadlığını məhdudlaşdıran qanunların qəbul olunmasını qadağan edirdi, lakin Amerika məhkəmələri XX əsrə qədər söz azadlığını müdafiə etmək üçün Konstitusiyaya müraciət etmək istəmir, adətən, Britaniya ənənələrinə söykənən və ayrı-ayrı ştatların fərqlənən qanunlarını əsas götürürdülər.

1789-cu ildə - ABŞ-ın Fransa ilə müharibəsi ərəfəsində Konqres xaricilər və qiyamçı aksiyalar Haqqında qanunlar qəbul edir. Sonuncu qanun hakimlər tərəfindən tez-tez **“hakimiyyətin nüfuzuna xələl gətirən”**, yaxud ictimai iğtişaşlara səbəb ola biləcək tənqidlərə qarşı tətbiq olunurdu. Bu qanunlarla yalnız bir il ərzində onlarca naşir cərimələnmişdi, lakin 1800-cü ildə prezident seçilmiş Tomas Cefferson mühakimə edilmiş bütün jurnalistləri və naşirləri əfv etdi, ödənilmiş cərimələrin geri qaytarılması üçün göstəriş verdi.

Birinci dünya müharibəsinin son illərində Konqres **“Casusluq haqqında”** (1917) və **“Qiyamçı aksiyalar haqqında”** (1918) qanunlar qəbul edir. Bu qanunlar fikirləri **“dövlətin dayaqlarını sarsıdan”** **“alman”** və **“kommunist”** meylli ünsürlərə qarşı tətbiq olunurdu. Taleyin kinayəsidir ki, ABŞ-ın, elan edildiyi kimi, **“dünyada demokratiyanın bərqərar olması uğrunda”** Avropada apardığı müharibə öz ölkəsində vətəndaş azadlıqlarının kütləvi surətdə pozulması ilə müşayiət olunurdu. Məsələn, adamlar müharibəyə qarşı təbliğat apardıqlarına, yaxud Konstitusiyanı tənqid etdiklərinə görə məhkəmələrə çəkilirdilər. Cəmi iki il ərzində bu qanunlarla 1956 halla bağlı 877 adam haqqında hökm çıxarılmışdı.

ABŞ Ali Məhkəməsi ilk dəfə 1919-cu ildə böhtan və qiyamçı aksiyalar haqqında qanunla işə baxmışdır. Bu, tanınmış sosialist Şenkin **“hərbi xidmətdən imtinaya çağırışda”** ittiham edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Baş hakim Oliver Vendell Holmsun təklifi ilə Ali Məhkəmə ittiham hökmünü qüvvədə saxladı. Holms bildirmişdi ki, **“biz özünüifadə azadlığını həтта ən ciddi şəkildə müdafiə etdikdə belə, onu ağzınacan dolu teatrda “yanğın” qışqırıb təlaş və çaxnaşma salan adama tətbiq edə bilmərik”**. Ali Məhkəmə bu halda Holmsun müəyyənləşdirdiyi belə bir yanaşma meyarını tətbiq etmişdir: **“Konkret olaraq söylənilən fikir, deyildiyi şəraiti və onun xarakterini nəzərə almaqla, elə zərərli nəticələrin alınması üçün aydın və birbaşa təhlükə (clear and present danger) yarada bilərdimi ki, onların qarşısını almağa Konqresin hüququ olsun? Bu, hadisənin yaxınlığı və təhlükənin dərəcəsi haqqında məsələdir”**.

Şenklə bağlı hadisə Holms üçün adi və aydın idi. Lakin o, ABŞ-ın akademik dairələrində liberal hüquqşünasların, fikirlərinə hörmət etdiyi və hesablaşdığı adamların tənqidləri ilə qarşılaşdıqda çox təəccübləndi. Çikaqo Universitetinin professoru Ernest Freynd bildirirdi ki, **“əks fikrə dözümlülük nəciblik məsələsi deyil, siyasi müdriklik məsələsidir”**. **“Söz azadlığı mühüm milli məqsədlərə xidmət edir, — deyə harvardlı professor Çaffi Holmsu inandırmağa çalışırdı, — ölkə daha çox qeyri-populyar doktrinalardan irəli gələn şübhəli və müəmmalı təhlükələrdən deyil, söz azadlığının məhdudlaşdırılmasından ziyan çəkəcəkdir”**. Hakim Holmsun sonrakı addımları göstərir ki, alimlər Ali Məhkəmənin üzvünü inandıra biliblər.

Elə həmin ildə ABŞ Ali Məhkəməsi rus mühaciri Yakov Abramsın və onun üç yoldaşının işinə baxırdı. Onlar bolşevik Rusiyasına qoşun göndərmiş prezident Vilsonun siyasətini tənqid edən iki vərəqəni yaydıqlarına görə ittiham olunurdular. Vərəqələrdə aşağıdakı ifadələrdən ibarət məqalələr verilirdi:

“Alman militarizmi Rusiyada inqilabı boğmaq üçün özünə yaxın kapitalizmlə birləşmişdir”. **“Prezident o qədər qorxaqdır ki, deyə bilmir: “Biz - kapitalist dövlətləri Rusiyada proletar respublikasının mövcud olmasına imkan verə bilmərik”**. **“Dünya fəhlə sinfinin yalnız bir düşməni vardır — kapitalizm!”**. **“Fəhlələr! Siz yalnız Almaniyaya qarşı deyil, həmçinin Rusiya fəhlə Sovetlərinə qarşı işlədilən güllələrin istehsalına görə pul alırsınız”**. **“Fəhlələr! Vəhşi müdaxiləyə biz ümumi tətillə cavab verməliyik”**. **“Rusiyada bizim qaydaları bərqərar etmək məqsədi ilə ona qarşı silah işlədilsə, biz də silaha əl atacağıq”**.

Aşağı pillə məhkəməsi bu çağırışları ABŞ-ın Almaniyaya qarşı hərbi əməliyyatlarına mane olmaq cəhdləri, açıq silahlı qiyam hədələri kimi qiymətləndirmişdi. Abrams və onun yoldaşları 3 ildən 20 ilə qədər həbs cəzasına məhkum edilmişdilər.

Ali Məhkəmə üzvlərinin əksəriyyəti Holmsun **“aydın və birbaşa təhlükə”** formuluna əsaslanaraq hökmü dəyişmədən saxladılar. Lakin Holms və onu qoşulmuş hakim Luis Brandeys məhkəmədə xüsusi rəylə çıxış

edirlər. Bu mövqe ilk dəfə olaraq söz azadlığına ənənəvi Britaniya baxışından fərqlənirdi. Mövqe problemə xüsusi Amerika baxışının başlanğıcını qoydu. Bu baxışa görə, hər kəs öz fikrini azad və əngəlsiz, hökumətə, yaxud daha kiməsə nə dərəcədə təhqiramiz görünməsindən asılı olmayaraq ifadə etməlidir və heç bir ideya və fikir dövlət tərəfindən təqib oluna bilməz.

Hakim Holmsun mövqeyi “azad ideya bazarı” nəzəriyyəsi adını aldı. Bu nəzəriyyəyə görə, zərərli fikirlərə qarşı ən yaxşı vasitə başqa fikirlərin, ən düzgün fikrin qalib gələcəyinə qədər, irəli sürülməsindən ibarətdir. Lakin əgər müvafiq reaksiyanın ortaya gəlməsi üçün vaxt kifayət etmirsə (teatrın ağzınacan dolu tamaşaçı zalı haqqında gətirdiyimiz nümunədə olduğu kimi) bu nəzəriyyənin tətbiq edilməsi mümkün olmur, belə ki, hadisə sonrakı diskussiyadan əvvəl baş verə bilər.

“Azad ideya bazarı” nəzəriyyəsi Ali Məhkəmə tərəfindən 1969-cu ildə - Ohayo ştatında Ku-Kluks-Klanın siyasi dəyişikliklərə nail olmaq məqsədilə zorakılığa çağırmış liderinə qarşı hökmə baxılarkən təqdir edilmişdir. Ali Məhkəmə, ***birbaşa qeyri-qanuni hərəkətlərə təhriketmə halları, yaxud bu təhlükənin real olduğu hallar istisna olmaqla özünüifadə azadlığının müdafiə olunmasını zəruri sayaraq*** bu hökmü ləğv etdi.

Amerika məhkəmələrində konstitusiyə təminatları uğrunda mübarizə özünüifadənin digər sahələrini də əhatə edirdi. 1943-cü ildə ştat məhkəməsində “Qərbi Virciniya Təhsil Komitəsi Barnettə qarşı” işinə baxılırdı. Bu iş Yeqova şahidləri məzhəbinin üzvü olan məktəblilərin valideynləri tərəfindən qaldırılmışdı. Onlar dini təsəvvürlərinə uyğun olaraq ştat hakimiyyətinin tələb etdiyi kimi milli bayrağı salamlamaqdan və ona and içməkdən imtina edirdi. Məhkəmə məktəblilərin əqidə və etiqad azadlığını pozduğuna görə bayrağa məcburi and içmə mərasimini ləğv etdi və göstərdi ki, əqidə və etiqad azadlığı dövlətin təzyiqindən kənar olmalıdır. Məhkəmənin qərarında göstərilirdi: ***“İqtidara sədaqət andı Birləşmiş Ştatlarda həmişə ikrah hissi doğurur. Məcburiyyət altında deyilmiş söz yalnız şəxsi marağa sədaqəti sübut edir. Şəxsiyyətin əqidə azadlığına riayət olunmasını iqtidarın məcbur etdiyi konformizmdən üstün tutmaq lazımdır. Tarixin öyrətdiyi kimi, belə konforizmi acı və faciəli sonluq gözləyir”***.

1962-ci ildə Nyu-York ştatının Təhsil Şurası gündəlik məktəb dualarının ənənəvi formasını dəyişmək qərarına gəlir və elə bir dua mətni tərtib edir ki, bütün dinlərin tərəfdarları tərəfindən qəbul oluna bilsin. Bir qrup məktəblinin valideynləri tətbiq olunan duaların “məktəblilərin və onların valideynlərinin əqidəsinə, dininə və dini təcrübəsinə zidd olduğu” qənaətinə gələrək, öz narazılıqlarını bildirdilər. Nyu-York ştatının məhkəməsi valideynlərin tələblərini rədd edərək göstərdi ki, məktəblilərin dua mərasimində iştirakı könüllüdür və heç kəs öz vicdanının əksinə olaraq bu mərasimdə iştirak etməyə məcbur olunmur. Lakin ABŞ Ali Məhkəməsi məktəblərdə gündəlik duaları dövlətin dini işlərə müdaxiləsini konstitusiyaya qadağasına zidd hal kimi ləğv etdi. Məhkəmə həmçinin məktəblilərin dua mərasimlərində iştirakının könüllü olacağına verilən bəyanata inanmadığını bildirdi, belə ki, müəllimin aparmağa başladığı gündəlik dua mərasimlərindən hansısa məktəblinin imtina etməsi çətin olacaqdır; yəni o, birbaşa, yaxud dolayısı ilə vicdan azadlığı məsələlərində təzyiqə məruz qalacaqdır, bu isə Konstitusiyaya birinci düzəlişə ziddir.

Ali Məhkəmənin Montqomeri şəhərinin polis rəisi Sallivanın “Nyu-York tayms” qəzetinə qarşı qaldırdığı iş üzrə 1964-cü il qərarı söz azadlığının müdafiə olunması sahəsində mühüm addımlardan biri olmuşdur. Sallivan dörd zənci keşişi və onların məktubunu dərc etmiş “Nyu-York tayms” qəzetinin redaksiyasına qarşı iddia ilə çıxış etdi. Keşislərin məktubunda, doğrudan da, Montqomeri polisini qəddarlıqda ittiham edən bəzi əsassız ittihamlar var idi. Aşağı dərəcəli məhkəmə Sallivanın şikayətini təmin etmişdi, lakin ABŞ Ali Məhkəməsi dövlət məmurlarının və ictimai xadimlərin tənqidinin xüsusi konstitusiyaya müdafiəsinə ehtiyacı olduğu qərarına gələrək, bu hökmü ləğv etdi. Ali Məhkəmə hesab etdi ki, “azad mübahisələrdə səhv fikirlər labüddür... və əgər fikir azadlığının qorunub saxlanması üçün zəruri olan “oksigen yastığı”nı almasını istəyiriksə onlar da müdafiə olunmalıdır”. Ali Məhkəmə səhv fikirləri bilərəkdən deyilən yalanlardan ayırdı və bundan sonra bütün dövlət qulluqçuları (polisməndən prezidentə qədər) və cəmiyyətdə yüksək mövqeyə malik olan hər hansı şəxs məhkəmədə böhtan haqqında işləri yalnız o vaxt uda bilərdilər ki, jurnalistin yanlış informasiyanı bəd niyyətlə dərc etdiyini, yəni “(verilən informasiyanın) yalan olduğunu başa düşdüyünü”, yaxud onun “düzgün, yaxud səhv olduğunu lazımı dərəcədə yoxlamadan” çap edildiyini sübuta yetirsin. 1971-ci ildə “Nyu-York tayms” qəzeti ABŞ-ın Vyetnamda müharibəyə başlamasının səbəbləri haqqında Pentaqonun məxfi məruzəsini dərc etməyə başladı. ABŞ Ədliyyə Nazirliyi nəşrin davam etdirilməsinə qadağa qoydu, onda materialların nəşr olunmasını “Vaşinqton post” qəzeti, hökumətin onu məhkəməyə verməsindən sonra isə “Boston qlob” qəzeti öz üzərinə götürdü. Pentaqonun məxfi məruzəsini dərc etməyə başlayandan on yeddi gün sonra Ali Məhkəmə “Nyu-York tayms” ABŞ hökumətinə qarşı işə baxaraq məruzənin nəşrinə qoyulmuş qadağanı ləğv etdi və hökumətin bu cür nəşrlərə gələcəkdə qadağa qoyulması tələbini rədd etdi. Ali Məhkəmə qərara aldı ki, bu məruzənin nəşri ölkənin milli təhlükəsizliyinə zərər gətirmir və Birləşmiş Ştatlarda yaşayan xalq hökumətin nə ilə məşğul olduğunu bilmək hüququna malikdir. Ali Məhkəmənin qərarında deyilirdi ki, ***“mətbuat idarə edənlərə deyil, idarə olunanlara xidmət etməlidir. Hakimiyyətin mətbuat üzərində senzura hüququ Konstitusiyaya ilə həmişəlik ləğv olunmuşdur ki, mətbuat azad olsun və hakimiyyətə nəzarət edə bilsin. Mətbuata Konstitusiyada müdafiə verilib ki, hakimiyyətin sirlərini üzə çıxara və bu haqda əhaliyə məlumat çatdıra bilsin... Azad mətbuatın başlıca vəzifəsi hakimiyyətin xalqı aldatmasının qarşısını almaqdan ibarətdir... Hakimiyyətin Vyetnamda müharibəyə gətirib çıxarmış fırıldaqlarını ifşa etməklə qəzetlər Yaradıcı Ataların onlardan gözlədikləri ləyaqətli hərəkətləri yerinə yetirmişdir”***...

1989-cu ildə ABŞ Ali Məhkəməsi prezident Reyqanın siyasətinə etiraz əlaməti olaraq 1984-cü ildə Amerika bayrağını yandırdığına görə bir illik həbs və 2000 dollar cərimə ilə cəzalandırılmış Consonun işi üzrə hökmü ləğv etdi. Ali Məhkəmə ittihamçıların belə bir fikrini rədd etdi ki, milli birliyin simvolu olan bayrağın təhqir olunması ətrafdakıların qəzəbinə və iğtəşalarına səbəb ola bilər. Məhkəmə belə nəticəyə gəldi ki, "əgər Konstitusiyaya Birinci Düzəlişin söykəndiyi hər hansı əzəl prinsip varsa, o da ondan ibarətdir ki, hakimiyyət hər hansı baxışın bildirilməsini yalnız cəmiyyətin onu təhqirəməsi və zərərli hesab etməsinə görə qadağan edə bilməz".

ABŞ-da bu gün də özünüifadə azadlığını müdafiə konsepsiyasının axtarışları davam edir. Səs-küy salmış "Xalq Larri Flintə qarşı" Amerika filmi (filmə məşhur Miloş Forman olmuş hadisələr əsasında çəkmişdir) bu azadlığın genişləndirilməsi yolunda ABŞ Ali Məhkəməsinin hər bir növbəti addımının nə qədər gərgin və vacib olduğunu yaxşı nümayiş etdirir. İctimai baxışlarda daim baş verən dəyişikliklər, dini və mənəvi problemlərin həllində dövlətin iştirakının forma və dərəcəsinə dair fikir toqquşmaları, hər şeyi bilməyə can atan mətbuatla şəxsi həyatın toxunulmazlığı, yaxud dövlət sirri arasında əbədi ziddiyyətlər səksən ildə ki, ABŞ Konstitusiyasına birinci düzəlişin mənası və həddləri haqqında baş hakim Oliver Vendell Holmsun başladığı qızgın mübahisələrə son qoyulmasına imkan vermir.

OLIVER VENDELL HOLMS

Abrams Birləşmiş Ştatlara qarşı (1919)

...Biz nifrət etdiyimiz və təhlükəli

saydığımız fikirlərin azadlığının məhdudlaşdırılması cəhdlərinə qarşı

daimi sayıqlığımızı qoruyub

saxlamalıyıq.

Ali Məhkəmənin üzvü O.V.Holmsun xüsusi rəyi

... Mən az da olsa şübhə etməyirəm ki, Birləşmiş Ştatlarda Konstitusiyaya əsaslanaraq öldürməyə, qəsdə bəraət qazandırmalı olduğu səbəbin özünə görə, aydın və qaçılmaz təhlükə törədən, yaxud törətməyə hazırlaşan, təcili və ciddi yamana səbəb olan və Birləşmiş Ştatların Konstitusiyasına əsasən qarşısını almalı olduğu nitqi də cəzalandıra bilər. Bu səlahiyyətlər, şübhəsiz, sülh dövrünə nisbətən müharibə vaxtı daha çox genişlənir, belə ki, müharibə başqa dövrlərdə mövcud olmayan təhlükələri ortaya gətirir.

Lakin söz azadlığı prinsipi nə müharibəyə xas olan hallarda, nə də digər hallarda pozulmalıdır. Qaçılmaz yamanın real təhlükəsi, yaxud onun həтта yerinə yetirilməsi niyyətinə görə Konqres özünüifadə azadlığına məhdudiyyət qoymaq səlahiyyətinə malikdir, lakin bu, şəxsi hüquqlara toxunmamalıdır. Konqres, şübhəsiz, xalqın rəyini dəyişdirmək cəhdlərinin hamısını qadağan edə bilməz. Axı heç kəs belə hesab etməyəcəkdir ki, nəmülm bir şəxs tərəfindən axmaq bir vərəqənin gizli şəkildə nəşr olunması aydın və qaçılmaz təhlükə təşkil edə bilər; yaxud bu vərəqədə verilən fikirlər dövlət qurumlarına mane ola, ya da bunu etməyə real imkanı ola bilər.

Bu çağırışların sabotaj məqsədilə çap olunması böyük təhlükədən xəbər verə, yaxud hər halda cəhd kimi nəzərdən keçirilə bilər. Beləliklə, mən mümkün hesab edirəm ki, ikinci vərəqə, ittihamın dördüncü maddəsində göstərilən məqsədlər üçün (qiyama çağırış) çap olunmuşdusa cəzalandırmaq üçün əsas ola bilər. Lakin mənə tam aydındır ki, axırıncı dediyimdən başqa heç nə bu vərəqələri qanunun təsiri altına sala bilməz.

Cəhd tərkibinə malik olmaq üçün həqiqi niyyətin olması (artıq dediyim mənada) zəruridir, bu halda da real cinayətin ortaya çıxması üçün həmin şəxsin sonrakı hərəkətləri tələb olunur...

Bu, cəhdin uğurunun başqalarından asılı olduğu hallarda zəruridir, belə ki, əgər belə bir niyyət yoxdursa, fəaliyyətinə baxılan şəxsin məqsədi qarşısı alınmalı olan yamanları həyata keçirmədən əldə oluna bilər. Və Rusiya inqilabına qarşı müdaxiləyə yol verməmək niyyəti apardığımız müharibəyə heç bir maneə törətmədən təmin oluna bilər...; tamamilə aydındır ki, vərəqələrin yeganə məqsədi Birləşmiş Ştatların apardığı müharibədə ona mane olmaqdan deyil, Rusiyaya kömək etməkdən və xalq hakimiyyətinə qarşı Amerikanın müdaxiləsinə son qoymaqdan ibarətdir...

Bu məhkəmə prosesində iki vərəqənin nəşr olunmasına görə iyirmi illik həbs cəzası kəsilmişdir, mən isə əminəm ki, bu vərəqələrin çap olunması üçün cavabdehlər hökumətin Birləşmiş Ştatların Konstitusiyasını çap etmək üçün malik olduğu hüquqlar qədər hüquqa malikdir. Bu, həmin Konstitusiyadır ki müttəhimlər indi ona əbəs yerə istinad etməyə çalışırlar... Müttəhimlər ittihamnamədə göstərilənlərə görə yox, müdafiə etdikləri əqidələrinə görə cəzaya məruz qalacaqlar. Bu cahil və kal əqidələrin məhkəmə işinin obyektinə çevrilməsinə baxmayaraq, heç kəsin ittiham irəli sürülərkən onları həтта nəzərə çatdırmağa hüququ yoxdur. Özünü ifadə etməyin təqib olunması məntiqli görünə bilər. Özünün haqlı olduğuna və gücünə tam əmin olan və can-başla müəyyən nəticəni əldə etmək istəyən şəxs öz istəklərinə hüquqi görünüş verir və hər hansı müxəlifəti boğur. Əks fikrə dözümlüliyünüz elə təsir bağışlaya bilər ki, siz nitqləri ümumən o qədər də təsirli saymırsınız...; yaxud nəticə əldə etmək üçün can-başla çalışmırsınız, yaxud öz qabiliyyətinizə və verilmiş prinsiplərə tam əmin deyilsiniz. Lakin insanlar hadisələrin gedişi ilə artıq çox mənəmlik edən etiqadların məhv edildiyini başa düşəndə belə bir nəticəyə gələ bilərlər ki,... ən yüksək fayda ideyaların azad mübadiləsi yolu ilə daha asan əldə olunur, həqiqət üçün ən yaxşı sınaq onun bazar rəqabəti şəraitində qəbul oluna bilmək qabiliyyətindən ibarətdir, həmçinin həqiqət üzərimizdə öz ümidlərimizi gerçəkləşdirə biləcəyimiz yeganə təməldir. Hər halda, bizim Konstitusiyanın nəzəriyyəsi belədir. Bu, eksperimentdir, onun kimi bizim bütün

həyatımız da eksperimentdir. Hər il, bəlkə də hər gün biz qeyri-mükəmməl biliklərə əsaslanan hansısa peyğəmbəriyə ümid edərək xilasımızı risk altına qoymalı oluruq. Nə qədər ki bu eksperiment sistemimizin bir hissəsini təşkil edir, biz nifrət etdiyimiz və təhlükəli saydığımız fikirlərin azadlığının məhdudlaşdırılması cəhdlərinə qarşı daimi sayıqlığımızı qoruyub saxlamalıyıq. Əgər bu baxışlar... əsaslandırılmış real məqsədlərə müdaxilə təhlükəsi yaratmırsa və bu fikirlərin ifadə olunmasına dərhal son qoyulması ölkənin xilasını üçün zəruri deyilsə məhz yuxarıda deyilən kimi hərəkət etməliyik. Mən hökumətin belə bir mövqeyi ilə razı deyiləm ki, guya (Konstitusiyamıza) birinci düzəliş (Britaniya) ümumi hüququnun "Qiyamçı iftira haqqında" müddəasını qüvvədə saxlayır. Tarix bunun əksini sübut edir. Birləşmiş Ştatların bir çox illərdən sonra "Qiyamçı aksiyalar" haqqında 1798-ci il qanunu ilə çıxarılmış hökmlərə görə günahlarını etiraf etməsi və tutulmuş cərimələri geri qaytarması məndə bu əminliyi yaradır. Yalnız zərərli çağırışlara dözümlülüüyü dərhal təhlükəli edən fəvqəladə şərait "Konqres söz azadlığını məhdudlaşdırır... qanunlar qəbul etməməlidir" prinsipindən kənara çəkilməyə imkan verir. Əlbəttə, mən hamısı bu cümlədə nəzərdə tutulan özünüifadə və çağırışlar azadlığı haqqında danışmam. Və çox təəssüf ki, cavabdehlərin bu hökmə Birləşmiş Ştatların Konstitusiyası tərəfindən verilmiş hüquqlarından məhrum edilməsinə tam inamımı daha təsirli sözlərlə ifadə edə bilmirəm. Cənab hakim Brandeys bu rəylə razı olduğunu bildirir.

İSLAMDA HAKİMİYYƏT BÖLGÜSÜ

FƏRİD AYDIN

Bir çox başqa dinlərdən fərqli olaraq İslamın ilk günlərdən bəri dövlət və siyasət məsələlərinə güclü təsir etməsi son bir – iki əsr ərzində də onu təmsil etdiyini iddia edən və ya təmsil etdiyi qəbul edilən şəxs və ya təşkilatların öz çirkin hərəkətlərinin İslamdan qaynaqlandığına dair fikirin yayılması nəticəsində bu dinin İslam ölkələrinin inkişafına mane olan ən böyük amillərdən biri olduğu iddia edilmişdir. Halbuki İslamın dövlətçilik prinsiplərinin müasir demokratik dövlətlərin idarəçilik sistemlərinə çox yaxın olması açıq - aydın görünməkdədir.

Quran və digər müqəddəs kitablarda bəzi peyğəmbərlərin dini lider olmaqla bərabər siyasi və hərbi lider olduqlarını da görməkdəyik. Hz. Musa həm dini, həm siyasi, həm də hərbi liderdi. Hz. Yusif qədim Misrin ya baş naziri, ya da maliyyə naziri idi (qəti məlum deyil). Hz. Məhəmməd əleyhissəlam da Hz. Musa kimi geniş səlahiyyətlərlə göndərilmişdir.

Gördüyümüz kimi, İlahi qüdrət və qüvvəyə istinad edən və onu təmsil edən hakimiyyət tək bir şəxsin hökmranlığı ilə icra edilməkdədir. Bu cür idarənin hər hansı bir nəzarətə ehtiyacı yoxdur. Çünki o həm hüquqən, həm də faktiki olaraq fəal bir İlahi nəzarət və aktiv müdaxiləyə tabedir. Bu cür idarə ancaq başda peyğəmbər olmaqla ideal ola bilər. Hz. Mehdiyə də buna yaxın bir baxış var. O da Peyğəmbərimiz kimi fəvqəladə geniş səlahiyyətlər daşıyacaq.

Ancaq müstəsna insanların (Peyğəmbərimiz və ya Mehdi kimi) idarə üsulları peyğəmbərsiz cəmiyyətlərdə eyni şəkildə istifadə edilə bilməz (bu, islam hüququnda qəbul edilmiş əsaslardan biridir). Peyğəmbərimizin idari fəaliyyət əsnasında göstərilən bu üsullar (ədlil, icrai, qanunvericiliyə aid) araşdırılaraq əsas fikri, fəlsəfəsi dəyişməmək şərti ilə adi insanın səviyyəsinə uyğun hala islam hüquqçuları tərəfindən gətirilməkdədir. Əsrlər boyunca davam etmiş bu araşdırmaların nəticəsində müəyyənləşdirilən qəti qaydalar (bütün şərtlərdə mütləq olanlar və şərtlərə görə qətiyyət qazananlar) islam idarəetmə hüququnun əsaslarını təşkil etmişdir. Bu əsaslar, demək olar ki, məşrutidir (konstitusionaldır) və onların arasında aşağıdakılar xüsusi əhəmiyyət daşıyır:

Şəxliyyətin, səlahiyyətli və xalqın etimadını qazanan şəxslərdən ibarət bir heyət tərəfindən seçilməsi;

Şəxliyyətin Allah adından deyil, xalq adından xilafətini icra etməsi;

Şəxliyyətlə namizədin müsəlman və hür olmaları (kölə olmaması), kişi cinsindən olub həddi-bülüğa çatması, dəli olmaması, dini elmləri (xüsusilə hüququ müctəhidlik dərəcəsində) bilməsi, vətənpərvər, cəsur, cismən sağlam, ali təhsilli, adil (dindar və əxlaqlı) olması və siyasi, iqtisadi, ictimai və mədəniyyət məsələlərinə yiyələnməsi xəlifə seçilə bilməsi üçün mütləqdir;

Sistər icra, istər ədliyyə, istər qanunvericilik hakimiyyətlərini təmsil edən şəxslərin seçki ilə təyin edilməsi və məşvərlə fəaliyyət göstərməsi.

Bu və bunun kimi digər şərtlər yerinə gətirilmədən nə xəlifə, nə də digər idarəçilər xalqdan itaət tələb edə bilərlər. Xalq da itaət məcburiyyətindən azad olmaqdadır.

‘ ... həqiqəti bilməyənlərin keyflərinə uyma

(Casiyə, 18)

‘ ... Qəlbini Bizi (Allahı) xatırlamaqdan qafil qoyduğumuz, həvəs və şəxsi arzularına tabe olan və işi hər vaxt həddini aşmaq olan şəxslərə itaət etmə (Kəhf, 28)

Əfsuslar olsun ki, Hz. Əlinin qətlindən sonra islam aləmində başlayan ədalət və hüquq keçməkeşinin nəticəsində idarəyə sözlə və ya silahla müxalifətçilik edən və ya etdiyi zənn edilən və dövlət terroruna qurban gedən böyük hüquqçuların idarəçilik hüququnun mühafizə və inkişaf etdirmələrinə mane olunmuşdur. Bu sistemin yerinə isə geniş miqyasda Bizans və Sasanlı İmperiyalarının idarəçilik hüququndan və idarə

üsulundan istifadə edilmişdir ki, bunun da nəticəsində islamdakı cümhuriyyət əsası yerinə indiyədək silinməyən səltənət (monarxiya) ənənəsi gətirilmiş və kök salmışdır.

Bütün bu faciələrə baxmayaraq, ilk dörd xəlifənin təqribən otuz illik idarəçiliyi adətən dəyişməsi (daha çox de yure) mümkün olmayan bir ənənə meydana gətirmişdir. Bu ənənə, Quranın və Hz. Peyğəmbərin fikri-mənəvi mirasının mənbə kimi istifadə edilməsiylə formalaşmışdı. Bu ənənəyə görə, dövlət mexanizmləri təşrii (qanunvericilik), icrai və ədli olaraq üç qismə ayrılmaqdadır. Bunlardan:

Şəşrii orqanlar (qanunvericilik hakimiyyəti) yüksək səviyyəli hüquq mütəxəssisləri ilə təmsil edilməlidir;

Şicrai orqanlar (icra hakimiyyəti) xəlifə, vəzirlər və valilərlə təmsil edilməlidir;

Şədli orqanlar (məhkəmə hakimiyyəti) hakimlərlə təmsil edilməlidir.

Bunların fəaliyyət sahələri bir-birindən fərqli və müstəqil olmaqla bərabər, onlar arasında tam bir təsanüd (dayanışma) və təavün (yardımlaşma) vardır. Bu orqanlar ədalət və hürriyyətə, insanın şərəf və heysiyyətinə hörmət göstərməlidir. Dövlət başçısı bu orqanların üstündə olmaqla bərabər, özbaşına qanun qoyma imkanına sahib deyildir. Lakin müctəhid olarsa dövlət başçısı kimi deyil, məhz hər hansı bir müctəhid kimi öz fikrini müzakirəyə təqdim edə bilər.

Beləliklə, müasir dövlətlərdə müşahidə edilən hakimiyyət qollarının ayrılması prinsipi islam dininin təməllərinə tamamilə uyqundur.

İslama görə, qanunvericilik hakimiyyətinin əsl sahibi Allahdır. Fəqət insanlar Allahın dünyadakı xəlifələri (vəkilləri) olduqları üçün Allahın bu sifətinin də təmsilçiləri olub qanunlarını tətbiq etmək, tətbiqatına nəzarət etmək v.s. məsələlərdə də Onun vəkilləridirlər.

‘Sizləri yer üzünün xəlifələri eyləyən Odur ...’

(Ənam, 165)

Hüquqi olaraq bütün insanlar vəkalət haqqına sahibdirlər, lakin bu haqqı xalq adından tətbiq etmək ixtiyarı əxlaqi, dini və elmi cəhətdən xalq tərəfindən ən çox etibar və etimad göstərilən şəxslərə verilməlidir. Xüsusi olaraq qeyd edilə bilər ki, qanunu tətbiq, qoruma və s. vəzifələri daşıyan şəxslər bu vəzifələrini Allah adından deyil, məhz ümmət adından icra etməlidirlər, çünki onlara bu vəzifəni vəkalətdən verən ümmətdir və Quranda bildirilməyən xüsuslarda öz anlayış, elmi səviyyə və ümumiyyətlə cəmiyyətin xeyrinə olan kimi zahiri səbəblərə və şərtlərə görə qərar verib Allahın bu məsələyə olan münasibət və qərarını ancaq təxmin edə bilərlər.

İslam dininə görə, qanunvericilik fəaliyyətini icra edən müəssisə müşavirə heyəti şəklində olmalıdır. İslamda açıq söylənən qəti hökm barədə qanunvericilik orqanı ancaq şərh və təfsir səlahiyyətinə malik ola bilər. Bu prinsiplərin tətbiqinə dair nizamnamələr və qanunlar çıxarıla bilər.

Haqqında qanun olmayan məsələlərdə, islama görə, çoxluğun mənfəətini nəzərə almaqla, əlbəttə ki, müəyyən qanunlar və qaydalar çıxarıla bilər. Mühüm olan odur ki, çıxarılan heç bir qanun dinin ruhuna zidd olmasın. Müşavirə heyətinin üzvləri (qanunvericilik hakimiyyətini təmsil edən) eyni xüsusda fərqli fikirlər bəyan etdikdə təkliflər Quran və Hz. Peyğəmbər ənənəsinə görə dəyərləndirilir və heç birisinin zidd olmadığı halda, ümumi mənafee (siyasi - ictimai) ən uyğun olanı seçilir. Təkliflərin seçilməsi mövzusunda isə Peyğəmbərimizin ‘ən böyük əksəriyyətə tabe olun’ sözü əsas alınaraq, bu təklifləri səsə qoymaq da mühüm qaydalardan biridir.

Müşavirə heyəti üzvlərinin kimdən ibarət ola bilməsi xüsusunda isə əsas və ən uyğun fikir Hücətül-islam İmam Qəzalinin (miladi 1058-1111 arasında yaşamış və Bağdad Universitetinin rektoru olmuşdur) fikridir ki, bu heyətin daxilində hüquqçularla bərabər cəmiyyətin bütün təbəqələri təmsil edilməlidir.

İcra orqanlarının səlahiyyətlərinin hamısı da zəruri olaraq Allahın təyin etdiyi hüdudlar (prinsiplər) daxilindədir. Bu orqanlar xəlifə, vəzirlər və valilərlə təmsil edilməkdədir. İcra orqanı da mütləq müşavirə və seçki nəticəsində iş başına gəlməlidir. Bu cür seçilən icra hakimiyyəti təmsilçisi fəaliyyətini yenə müşavirə yolu ilə icra etməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu seçkilərlə müşavirənin nə şəkildə icra ediləcəyinə dair Qurani-kərimdə xüsusi bir usul tövsiyə edilməmişdir. Bəlidir ki, bu kimi işlər zəmin və zamanın şərtlərinə görə təsbit edilməklə insanın zəka və iradəsinə buraxılmışdır. Bununla bərabər, xəlifənin məşru (qanuni) seçiminə dair bəzi misallar verə bilərik.

1. Hz. Əbubəkrin seçilməsi. Hz. Məhəmməd əleyhissəlam vəfatından öncəki son ağır xəstəliyində Hz. Əbubəkri bir çox işdə özünə vəkil buraxmışdır. Hz. Peyğəmbər aləmini dəyişdirdiyində Mədinənin kənarında toplanan qurultayda xəlifəliyə bir neçə namizəd və o cümlədən Hz. Ömər və Hz. Əbubəkr olmuşdur. Və Hz. Məhəmmədin rəyi nəzərə alınaraq məhz Hz. Əbubəkr xəlifə seçilmişdi.

2. Hz. Ömər in seçilməsi. Hz. Əbubəkr öz ölümü ərəfəsində ümmətin böyükləri ilə müşavirə apararaq və onların razılığı ilə Hz. Ömər in xilafətə namizədliyini təklif etmişdi. Ümmətlə məsləhətləşmək və onların razılığını almaq üçün vəzifələndirilən Hz. Osman, Hz. Ömər və Hz. Üseyd bin Sad əl-Kurazi ilə bərabər xalq arasında gəzib insanların da razılığını aldıqdan sonra hələ Hz. Əbubəkr in sağlığında Hz. Ömər in xəlifəliyi elan edildi.

3. Hz. Osman ın seçilməsi. Hz. Ömər öz ölümündən qabaq xilafət məsələsinin həllinə dair əvvələn xilafətin təvarüs (atadan oğula miras) edilməsini qadağan eyləyən bir fərman çıxarmışdır. Sonra xalq nəzdində ən çox etibara və xəlifəliyə layiq görülən

1. Əli bin Əbu Talibi
2. Osman bin Əffanı
3. Zübeyr bin Avvamı

4. Talxa bin Übeydullahı
5. Əbdürrəhman bin Əfvı
6. Sad bin Əbu Vəqqası

toplayıb növbəti xəlifəni seçmək üçün şura təşkil etmişdi. Xəlifə bu altı nəfərdən seçiləcəkdi. Eyni vaxtda Əbdürrəhman bin Əfv xalq arasında gəzib onun fikrini araşdırmalıydı (bu hüququn ona verilməsinin əsasında onun xəlifəliyə öz namizədliyindən imtina etməsi olmuşdu). Şura üzvlərinin rəyləri bərabər olduğunda Abdullah bin Ömər (böyük hüquqçu və şuranın qanunauyğun surətdə fəaliyyət göstərməsinə nəzarət edən şəxs) öz rəyini bildirməliydi. Onun rəyi şura tərəfindən qəbul edilmədiyi halda Əbdürrəhman bin Əfvə müraciət edilməliydi və o da öyrəndiyi xalqın rəyini bildirməliydi. Şuranın rahat işləyə bilməsi üçün əlli nəfərlik bir əsgər bölümü təyin edilmişdir. Heyət ən gec üç günə fəaliyyətini bitirməliydi. Beləliklə, Osman bin Əffan seçilmiş oldu.

4. Hz. Əlinin seçilməsi. Hz. Osmanın qətlindən sonra xilafətə Hz. Əli seçilmişdi. Xəlifəlik vəzifəsi təklif edildiyində (seçkilərdən əvvəl) onun söylədikləri bu oldu:

'... bu iş müsəlmanların razılığıyla olmalıdır.

'... Xəlifənin seçimi şura əhlinə və Bədr vuruşması (ilk vuruşma, iştirak edən müsəlmanların bütün günahları bağışlandı) iştirakçılarına aiddir.

Xülasə, xəlifənin seçilməsi müsəlmanların əksəriyyətinin ümumi razılığı ilə mümkündür. Bu işə seçki heyətinin namizəd göstərməsindən sonra gerçəkləşməkdədir. Xəlifə də ancaq özündən sonrakı xəlifəliyə namizəd göstərə bilər. Son söz isə ümmətə aiddir.

İcra hakimiyyətinin digər təmsilçiləri vəzirlər və valilərdir. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, İslam aləmində bir çox idarəçilik üsulları tarixən meydana gəlib müəyyən siyasi - ictimai hadisələr nəticəsində formalaşmışdır. Abbasilər dövründə (miladi 750-1258) bir müddət dövlətdə kadı əl-kudad (baş prokuror və ədliyyə naziri) vəzifələri daşıyan və eyni zamanda islam idarə nəzəriyyəçisi olan Mavərdiyə görə, vəzirlik iki növdür: **təfviz vəzirliyi** və **tənfiz vəzirliyi**.

1. Təfviz vəziri indiki baş nazir kimidir. Xəlifənin mütləq vəkili olaraq xəlifə tərəfindən təyin edilirdi. Aşağıdakı üç məsələdən başqa xəlifə ilə eyni səlahiyyətlər daşıyırdı:

Baş vəzir öz vəzifəsinə başqasını təyin edə bilməz;

Baş vəzir öz vəzifəsini şəxsi istəyi ilə tərk edə bilməz;

Baş vəzir xəlifənin təyin etdiyi bir şəxsi öz istəyi ilə vəzifədən çıxara bilməz.

Müctəhidlik təfviz vəzir üçün də məcburiydi. Eyni zamanda o, iqtisadi və hərbi məsələlərə də bələd olmalıdır.

Xəlifə ilə vəzir arasındakı münasibətlər nizama salınmışdır. Məsələn:

xəlifə vəzirə hər xüsusda nəzarət edə bilər;

bəzi maliyyə məsələlərində, istisna olaraq, vəzirin verdiyi və icraya qoyduğu qərar xəlifə tərəfindən dəyişdirilə bilməz.

2. Tənfiz vəziri isə baş vəzirdən fərqli olaraq xəlifənin əmrində işləyən yüksək rütbəli bir dövlət məmuru kimidir. Hər hansı bir işdə əmr etmək ixtiyarına sahib olmamışdır. Vəzifələri isə iki məsələ ilə həddəndirilmişdir:

şəxsinə yetişən məsələləri xəlifəyə bildirmək;

xəlifənin əmrini əlaqədar şəxslərə çatdırmaq.

Xəlifə və baş vəzir olmaq üçün şərt qoyulan hürryyət və islama mənsubiyyət tələbləri tənfiz vəziri üçün şərt deyildir (yəni kölə də ola bilər, başqa dinin mənsubu da). Tənfiz vəziri bir və ya bir neçə nəfər ola bilər.

Valilər isə iki cür idi: ümumi və xüsusi.

Ümumilər də iki cür olmuş: istikfa əmirləri; istila əmirləri.

İstikfa əmiri xəlifə tərəfindən təyin edilir. İstikfa əmirinin vəzifələri aşağıdakılardan ibarət olmuşdu:

xəlifənin əmri daxilində hərəkət etmək məcburiyyəti ilə bərabər, ordu təşkil etmək, hərbi məsələləri həll etmək, əsgərlərin maaşlarını müəyyənləşdirmək;

ədli fəaliyyət, hakim təyin etmək;

vergilərin toplanması və yerlərinə göndərilməsi;

dinin və insan şərəfinin qorunması;

dini cəzaların və insan haqları ilə əlaqədar cəzaların tətbiq edilməsi;

ümumi ibadətləri (xüsusilə cümə namazı və xütbəsi) şəxsən və ya vəkillə yönləndirmək;

hər il həcc (ibadət məqsədi ilə Məkkə ziyarəti) fəaliyyətini asanlaşdırmaq;

düşmənlərlə qonşu olan bölgələrin valiləri üçün cihad çıxmaq və qəniməti paylaşdırmaq vəzifəsi.

İstikfa əmirinin fəaliyyətinə baş vəzir nəzarət edə bilər. İstikfa əmiri öz əmirliyində müəyyən bir şəxsi öz bölgəsi üzrə tənfiz vəzirliyinə təyin edə bilər.

İstila əmiri: Abbasilər dövründə dövlətin genişlənməsilə (İspaniyadan Çin səddinə, Volqadan Mərkəzi Afrikaya qədər) əlaqədar onun idarə edilməsi xeyli çətinləşmiş, mərkəzdən uzaq və ya müxalif əmirlər öz xanədanlarını qurub əmirliklərini ələ keçirmişdi. Bunları özünə tam tabe etdirə bilməyən mərkəz, dövlətin parçalanmasına yol verməmək məqsədi ilə bu cür əmirlərə xüsusi status tanımışdır. Xəlifə öz icra və ədli səlahiyyətini onlara vermiş, ancaq dinin qoruyucusu sifətini özündə saxlamış və beləliklə, dövlətin birliyini qorumuşdur (dövlətin birliyi müsəlmanların birliyidir). Geniş muxtariyyət hüququ qazanan əmirliklərin bununla bərabər aşağıdakı öhdəlikləri üzərlərinə götürməli olurdular:

hüququn qorunması;

*ədli fəaliyyətin lazım olduğu kimi davam etdirilməsi;
əmirlik daxilindəki müsəlmanların vəhdəti;
əmirin dindar olması.*

Xüsusi valilik. Valinin vəzifəsi ancaq vilayətdə daxili intizamın qorunması və xalqın xarici təhlükələrdən mühafizə edilməsindən ibarətdir.

İslamda ədli fəaliyyət. Müsəlman ümmətinin daxilində kimlərsə mütləq ədli fəaliyyətlə məşqul olmalıdır. Əks halda bütün ümmət günahkar sayılır. Hz. Peyğəmbərin tələbələrindən məşhur hüquqçu Abdullah bin Məsud demişdir: *"İki insan arasında hakim olaraq oturmaq mənim üçün yetmiş il ibadət etməkdən daha cazibəlidir"*. Yəni islamda ədli fəaliyyət ibadət sayılmışdır. İslamda ilk hakim Hz. Peyğəmbər əleyhissəlamdır. Onun hər hansı bir məhkəmədə qərar verməsi ilahi bir göstərişlə deyil, ictihad (araşdırma) iləydi. Yəni Qurandakı mövcud prinsiplərlə bərabər dəlillərin, şahid sözlərinin, andların və başqalarının dəyərləndirilməsi ilə. Onun *"Biz zahirə görə qərar veririk"* (yəni daxili subyektiv hissiyyətə deyil, faktlara əsasən) sözü həmin prinsipləri ifadə edir və islam hüququnda mühüm bir qayda olaraq qəbul edilir.

Dövlətin genişlənməsi ilə Hz. Peyğəmbər bəzi tələbələrinə də hakimlik vəzifəsini verməyə başlamışdır (məsələn, Hz. Əlini - Yəmənə, Attab bin Əsidi - Məkkəyə). Hz. Ömər dövründə onun verdiyi qərarla ədli fəaliyyət icra fəaliyyətindən ayrılmışdı. Hz. Osman dövründə isə ədliyyə üçün xüsusi binalar verilmişdi.

Hakimlər də dövlətdən maaş almaqdaydı. Sonrakı dövrlərdə məhkəmə hökmləri yazılmağa başladı.

Abbasiilər dövründə kadı əl-kudad vəzifəsi təsis edilmişdir ki, bu vəzifənin sahibi həm başprokuror, həm də ədliyyə naziri idi. Hər bölgənin də məzhəbə görə hökm verən hakimləri var idi. Hakimin qərarından məmnun olmayan şəxs təhkimə (arbitraja) müraciət edə bilərdi. İctimai təhlükəsizlik və əhəlinin mənafeinin qorunmasına yönəlmiş hisbə təşkilatı təsis edilmişdir. Yüksək rütbəli dövlət məmurlarının və digər nüfuzlu şəxsiyyətlərin törətdikləri cinayətlərə və xalqın şikayətlərinə baxan məzəlim məhkəmələri fəaliyyətə başlamışdır. Müsəlman olmayanların isə öz məhkəmələri olub. Xristianlar xristian hakimlərə, yəhudilər yəhudi hakimlərinə müraciət edirdilər.

Ədliyyə hər cür müdaxilədən və təzyiqdən azad olmalıdır. Müraciət edilən təşkilatlar və qanun qarşısında hər kəs və hər cür təşkilat müsəvi olmalıdır (yəni bərabər hüquqlara malikdir).

"...Biz sizlərdən hər kəs üçün bir qanun və bir yol göstərdik." (Maidə, 48)

"Heç şübhəsiz, ... insanlar arasında hakimlik edərkən ədalətli olmanızı Allah sizə əmr edir." (Nisa, 58)

"Ey möminlər! Allah üçün haqqı yaşadan, ədalətlə şahidlik edənlərdən olun. Bir topluluğa qarşı bəslədiyiniz kin sizi ədalətsizliyə sürükləməsin. Adil olun, çünki ədalət Allah qorxusuna daha yaxındır". (Maidə, 8)

Qaynaqlar:

1 - 'The Cambridge History of Islam türkçə tərc.

('İslam Tarihi, Kültür və Mədəniyyəti) cc. 1 və 2

2 - 'Əl – Fıxk – ul – İslamiyyü va Ədillətühü'

Vəhbə əz – Zühəyli, türkçə tərc. ("İslam Fıkhı Ansiklopedisi") c. 8

3 – 'Xilafət və səltənət

Əbül – Əla əl – Məvdudi, türkçə tərc.

MÜŞAHİDƏÇİ MISSİYASI VƏ SEÇKİLƏR

NIYAZI MEHDİ

Seçkilərə nə üçün beynəlxalq müşahidəçilər gəlirlər?

(Birinci məqalə)

Demokratik dünya bilir ki, əsl seçkilər baş verən məmləkətdə demokratiyanın olması, ya da onun gəlişməyə başlaması mümkündür.

Dünyada demokratiyanın artması isə özbaşına qərar çıxaran, şəxsi nifrətinə, istəyinə görə bir dövlətlə dalaşib o birisi ilə barışan, təhlükəli, irrasional qərarlar çıxaran millət vəkllərinin, "prezidentlər" in sayını azaldır, deməli, dünyada ağır münaqişələrin sayı da aşağı düşür.

Bax, bütün bu tutarqalara görə də son dövrdə keçid dönməni yaşayan toplumlarda aparılan seçkilərə dünya demokratik dairələrinin diqqəti artıb. Diqqəti artdığı üçün də müşahidəçilər institutu seçkilərlə bağlı güclü beynəlxalq quruma çevrilib.

Beynəlxalq müşahidəçilərdə motivlərin mürəkkəbliyi

Azərbaycan vətəndaşlarının, seçicilərinin xeyli hissəsində, eləcə də seçki kampaniyaları zamanı bir çox namizədlərdə beynəlxalq müşahidəçilər fenomeni ilə bağlı səthi bilgilər var. Vəziyyəti dəyişmək zərurəti çatıb. Bu məqsədlə də biz Tomas Karosers adlı bir yazarın məqaləsindən istifadə edərək oxucuları bilgiləndirmək istəyirik (bax: Thomas Carothers. The Observers Observed. - "Journal of Democracy". July 1997).

Tomas Karosers Beynəlxalq Barışa Kornegi Yardımı qurumunda araşdırmalar direktorudur. O, dünyanın bir çox bölgələrində keçirilmiş seçkilər zamanı müşahidəni yerinə yetirmiş beynəlxalq missiyalarda iştirak edib. Bu missiyaları ABŞ-ın Beynəlxalq Məsələlər üzrə Milli Demokratiya İnstitutu, Seçki Sistemi üzrə Beynəlxalq Qurum təşkil edib.

Tomas Karosersin yazdıqları sırasında "Demokratiyanın adı: Reyqan dövründə ABŞ-ın Latin Amerikasına yönəlik siyasəti" (1991), "Demokratiyanın dəyərverici yardımı: Rumıniya situasiyasında" (1996) kimi əsərlər durur.

Tomas Karosers beynəlxalq müşahidəçilər institunun önəmini açanda yazır ki, Amerika Birləşmiş Ştatları dünya üzrə seçkilərə müşahidəçilər verən ən başlıca ölkədir. Burada demokratiyanı irəlilətmək məsələlərində ixtisaslaşmış çoxlu mərkəzlər, fondlar var. Bu qurumlara, məsələn, Karter Mərkəzi, Beynəlxalq Məsələlər üzrə Milli Demokratiya İnstitutu, Beynəlxalq Respublikaçılar İnstitutu aiddirlər. Onlar başqa ölkələrdə gedən parlament, prezident və digər seçkilərə çoxlu müşahidəçilər göndərir.

Dünya üzrə keçirilən seçkilərin sayı çox, miqyası böyükdür. Ona görə də böyük qurumların personalı həmin seçkilərə bəs etmir. Bu səbəbdəndir ki, dünya üzrə müşahidəçilik vəzifəsində çoxlu hökumətdənqırağ xırda təşkilatlar da iştirak edir. Birləşmiş Ştatlarda belə qurumlar saysızdır və onlardan bir çoxu özlərinə maraqlı olan dünya bölgələri üzrə "ixtisaslaşır". Ona görə də belə yerlərdə seçkilər gedəndə həmin qurumlar da ABŞ-dan ora öz müşahidəçilərini göndərir.

Tomas Karosersin verdiyi sorağa görə, seçkilərə saysız müşahidəçilər Avropadan da gəlir. Onların səfərini və işini Avropa Birliyi, Avropa Şurası, Avropa hökumətləri, partiyaları və başqa qurumları maliyyələşdirir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Amerika Dövlətləri Təşkilatı, ATƏT və Afrika Birliyi Təşkilatı ilə bağlı da çoxlu qurumlar da seçkilərə öz müşahidəçilərini göndərir.

Dünya üzrə yabançı müşahidəçilər kütləsinin böyük miqyasını açıqlayandan sonra Tomas Karosers müşahidəçilər institutunun gerçək problemlərindən açıq danışmağı gərəkli bilir. O göstərir ki, müşahidəçilərlə bağlı ideallaşdırmalara yol vermədən real mənzərəni bilməliyik. Bilməliyik ki, müşahidəçilik üçün yollananların heç də hamısı geri qalmış ölkələrdə demokratiyanı irəlilətmək motivlərini təmiz şəkildə özlərində daşımır. Xeyli müşahidəçi var ki, hansı ölkəyəsə seçkiləri izləmək üçün gəlməsinin motivləri sırasında ekzotik ölkələrə yönəlmiş adi turist maraqları da durur.

Tomas Karosersdən aldığımız bu bilgi bizim üçün gərəklidir. Azərbaycan seçkilərində yerli müşahidəçilər seçkinin düzgün getməsinə nəzarət edənlər xarici müşahidəçilər arasında belə ikibaşlı motivləri olan adamların bulunmasını bilməlidir ki, lazım olanda onlara irad tutmağa argument tapıb onların öz işlərinə ciddi yanaşmasına təsir göstərsinlər.

Demokratiyanın yaratdığı iş rejiminin "əlifbası" ondan ibarətdir ki, hamı hamıya təzyiq göstərməklə bir-birini irəlilədə bilər. Bu mənada yerli müşahidəçilərin tənqidi mövqeyi, səhvlərə irad tutması çoxsaylı beynəlxalq müşahidəçilər arasında nəzərə çarpan üzdəngetmə yanaşmaların, məsuliyyətsiz davranışların qarşısını bəlli dərəcədə ala bilər.

İndisə yenidən Tomas Karosersin yazdıqlarına qayıtsaq onun müşahidə prosesi ilə bağlı üzə çıxartdığı bir çətinliyi də açıqlamalıyıq. Müəllif göstərir ki, müşahidəçilərdə də, hökumət rəsmilərində də, jurnalistlərdə və başqalarında da elə adət-kərdəliklər, stereotiplər var ki, onlar seçkiləri izləyərkən düz anlamamaqla, seçki müşahidələrindən düz istifadə etməməklə nəticələnir. Müşahidə işində yol verilən təhriflərin bir qaynağı da budur. Onun üçün də müşahidəçi nə qədər keçmiş təcrübəsinə arxalansa da vaxtlı-vaxtında özünü yoxlamağı, öz qavrayışına düzəlişlər verməyi bacarmalıdır.

Beynəlxalq müşahidəçilər institutunun dünya üzrə seçki demokratiyasını inkişaf etdirməkdə rolu Beynəlxalq müşahidəçilər fenomenində nəzərə çarpan çatışmazlıqları nə qədər açıb-ağartsaq da, bütünlükdə bunlar xarici müşahidəçiliyin ölkələrdə seçki mədəniyyətinin gəlişməsinə verdiyi faydaların üstünə kölgə salmamalıdır. Görək Tomas Karosers həmin faydaları necə sadalayır.

Yazar göstərir ki, beynəlxalq müşahidənin baş vəzifəsi *saxtalaşdırmaları üzə çıxarmaq və olarsa, adamları, vəzifəliləri saxdalaşdırmalardan çəkirməkdir*. Bu baxımdan iki önəmli hadisə 1980-ci illərdə Filippində və Panamada olub. Məsələn, 1986-cı ildə seçki zamanı Birləşmiş Ştatlardan Filippinə gəlmiş müşahidəçilər böyük bacarıqla aşkar etmişdilər ki, prezident Ferdinand Markos seçki yarışında səsleri öz adamlarının xeyrinə "oğurlamaq" istəyir. Oxşar cəhdi 1989-cu ildə Panamada parlament seçkiləri zamanı general Manuel Antonio Noryeqa da etmişdi. O çalışmışdı ki, öz namizədlərinin parlament seçkisində qələbə çalmasını "təşkil etsin". Məhz yabançı müşahidəçilərin bu saxtakarlıqları fəş etməsi məsələyə aydınlıq, ittihamlara sübutlar gətirmişdi. Tomas Karosers yaxınlarda - 1996-cı ildə Ermənistandakı prezident, Albaniyadakı parlament seçkilərində baş vermiş saxtakarlıqların üzə çıxarılmasını da beynəlxalq müşahidəçilərin xidməti sayır.

Beynəlxalq müşahidəçilərin seçkilərdə saxtakarlıqların qarşısını alması işinə gələndə Tomas Karosers öz təcrübəsini belə bölüşür: siyasi hakimiyyət beynəlxalq müşahidəçilərin "onu cinayət üstündə yaxalamasından" çəkinərək seçkilərin nəticələrini planlaşdırmaq istəklərindən əl çəkə bilər. O düzdür ki, çox az yabançı müşahidəçi belə bir planın olmasını aşkar sübut edə bilər. O da düzdür ki, bir çox müşahidə missiyalarının bülletenlərlə bağlı saxtakarlıqları üzə çıxarmaq imkanları zəifdir. Ancaq beynəlxalq müşahidə qrupları yerli izləyici qruplarla yaxından iş birliyi quranda, seçkiqabağı proseslərlə yaxşı tanış olanda, səsleri paralel olaraq saymağa çalışanda incə şəkildə aparılmış saxtalaşdırmalardan, səs qeydiyyatı olan siyahılarla manipulyasiya edilməsindən xəbər tuta bilirlər. Bu zaman müşahidə qrupları onların qarşısını almaq üçün şans qazanır.

Tomas Karosers müşahidə etdiyi bir maraqlı faktı da açıqlayır. Yazır ki, adətən, keçid dövrünü yaşayan məmləkətlərdə hökumət rəsmiləri ilk ünsiyyətlərində müşahidəçilər dəstəsinin saxtakarlığı tapmaq bacarığını "isti-isti" olanda şişirdir. Ona görə də həmin vaxtlarda saxtakarlıqların qarşısını almaq yolunda müşahidəçilər xeyli uğur qazana bilirlər. Ancaq bu açıqlamasından sonra yazar təəssüflə bildirir: heyf ki, müşahidəçilərin

sayca ən böyük dəstəsi yalnız səsvermə ərəfəsində, qısa bir zaman üçün ölkəyə gəlib nəzarət prosesinə qoşulur. Özü də bu böyük dəstədə təcrübəsiz müşahidəçilər xeyli çox olur. Bu təcrübəsizliyə görə də onlar üzdə görünənlərin arxasına nadir hallarda boylana bilər.

Tomas Karosers göstərir ki, beynəlxalq müşahidəçilərin ciddi işləməsi yalnız saxtakarlıqları açmaq və onların qarşısını almaqla bitməməlidir. *Müşahidəçilərin can-başla işə girişməsi tərəddüd edən əhalini seçkilərdə fəal iştirak etməyə yönəldə bilər.* Onların işi sayəsində seçkiləri boykot etmək istəyən şübhəcil siyasətçilər də yarışa qoşulmaq qərarına gələ bilər. Bunun nəticəsində isə seçkilərdə yol verilən saxtakarlıqları, pozuntuları daha çox açmaq olar. Məsələn, 1996-cı ildə Dominikan Respublikasında prezident Coukin Balaqura müxalif olan və boykotla seçkiləri pozmaq istəyən siyasətçilər xarici müşahidəçilərin seçki prosesini yaxından, həm də doğru-düzgün izləyəcəklərinə (monitorinq edəcəklərinə) arxayın olandan sonra öz boykot fikirlərindən daşındılar.

Müşahidəçilərin olması seçkini uduzmuş iqtidara nəticələri tanıtdıra da bilər.

Beləcə, 1990-cı ildə prezident Daniel Orteqa seçkinin ona ziyanlı nəticələri ilə barışmalı oldu.

Beynəlxalq müşahidəçilərin bir rolu da budur ki, onların sayəsində seçkinin təşkilinin təməl standartları yayılır və güclənir.

On ildən çoxdur ki, müşahidəçilər demokratiyaya keçid pilləsində olan məmləkətlərin seçki rəsmilərinə, siyasətçilərinə təzyiq edərək anladılar ki, seçkilərin beynəlxalq səviyyədə tanınması üçün belli prosedur qaydalarına əməl etmək gərəkdir. Həmin qaydalar isə aşağıdakılardır: bülletenlər seçki məntəqələrində sayılmalıdır, səsvermənin nəticələri elə oradaca elan olunmalıdır. Sayanlar arxayın olmalıdır ki, səsverənlərin hərəsi qutuya yalnız bir bülleten atıb. Səsverənlərin siyahısı seçkidən qabaq hamının görə biləcəyi yerdən asılmalıdır, seçki üzrə işləyənlər işin qaydalarını məşq edib öyrənməlidirlər, yerli siyasi partiya müşahidəçilərinə, yerli müşahidəçi qruplara prosesləri izləyə bilməyə icazə verilməlidir və s.

Tomas Karosersin araşdırmasına görə, beynəlxalq müşahidəçilərin başqa bir rolu bundan ibarətdir ki, onlar seçkilərin aparılması üçün standartları yaymaqda yanaşı belə bir prinsipi də möhkəmləndirirlər ki, əsl seçki yarışlarının vaxtaşırı keçirilməsi beynəlxalq normadır.

Bu normaya görə, hər bir toplumda adamların öz iradələrini, istəklərini bildirmə vasitələrindən önəmli si vaxtaşırı keçirilən əsl (yəni azad və ədalətli) seçkilərdir. Ona görə də bu seçkilərə vətəndaşların hüququnun olması insan haqlarına daxildir və insan haqları üzrə beynəlxalq sənədlərdə həmin hüquq beləcə də təsdiqlənib.

RUMİNYADA İSLAHATLAR

HACI HACILI

Sosialist düşərgəsi artıq ikinci onillikdir ki, dağılıb. Tarix üçün əhəmiyyətli zaman məsafəsi sayılmayan bu müddət ərzində “düşərgə”yə daxil olan ölkələrin çox mühüm hissəsini təşkil edən Şərqi Avropa ölkələrində mövcud kommunist rejimleri öz ömürlərini başa vurub. Həmin ölkələrin bir qrupunda isə hakimiyyət orqanları demokratik seçim yolu ilə yenidən formalaşdırılıb.

Bəs postsosialist məkanında mühüm siyasi dəyişikliklər hansı iqtisadi inkişaf təmayülləri ilə müşayiət olunur? Siyasi dəyişikliklərin nəticəsi kimi həmin ölkələrdə iqtisadi uğurlar əldə edilibmi? Qabaqcıl qərb dəyərləri bu məkana daxil olan ölkələrə necə nüfuz edir? Ölkələrin hamısını demokratik təsisatlar və bazar iqtisadiyyatının inkişafı üçün mühüm addımlar atıb? Əgər konkret addımlar atılıbsa real nəticələr varmı? Sadalanan suallara cavab vermək üçün həmin ölkələrin inkişaf yollarının strateji aspektləri barədə deyil (çünki artıq diqqətli oxuculara problem az-çox tanışdır), ayrıca götürülmüş bir ölkənin, tutaq ki, Rumıniyanın keçdiyi inkişaf yolu haqqında danışmaq istərdik.

Rumıniya Avropanın cənub-şərqində yerləşir. Sahəsi 237,5 min. kv. km, əhalisi təxminən 24 mln. nəfərə yaxındır. Ərazisi dörd tərəfdən keçmiş sosialist düşərgəsi ölkələri ilə həmsərhəddir. Avropanın ən böyük çayı olan Dunay, demək olar ki, bütün cənub sərhədi boyunca axır.

Rumıniya nəinki təkcə Şərqi Avropada, eləcə də bütün Avropada ən böyük təbii yanacaq ehtiyatlarına (neft, qaz, daş kömür və s.) malik ölkədir.

Hələ ikinci dünya müharibəsinin sonuna qədər Rumıniyada monarxiya rejimi hökm sürürdü. Bu tipik aqrar ölkəsində torpaqların çox böyük bir hissəsi iri torpaq mülkiyyətçilərinin əlində cəmləşmişdi. Avropanın digər ölkələri ilə müqayisədə olduqca zəif bazaya malik sənayenin bir sıra emal sahələri mövcud idi ki, bu da ölkənin ümumi inkişafına heç nə vermirdi. Ölkədə sənayenin daxili infrastrukturu 30-cu illərdən başlayaraq formalaşdırılırdı. 30-cu illərin sonu və 40-cı illərin əvvəllərində ölkədə hakim olan faşist rejimi olan-qalan potensialı hərbi istiqamətə yönəlmişdi.

1944-cü ildən Sovet qoşunlarının Rumıniyaya daxil olması ilə burada sürətlə “kommunizm quruculuğu” dövrü başlandı. 1987-ci ilə qədər davam edən bu dövr Rumıniya üçün elə bir önəmli hadisə ilə əlamətdar olmayıb. 1987-ci ilin noyabrında ölkəyə 30 ildən çox rəhbərlik edən N.Çauşeskunun kommunist diktaturasının devrilməsi ilə Rumıniyada iqtisadi inkişafın Qərb modelinə üstünlük verilməsi mərhələsi başlanır.

Rumın iqtisadiyyatının “sosializm” dövrü ilə bağlı son 40 illik dövrünün təhlili bazar iqtisadiyyatına keçidi və yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılmasını şərtləndirən bəzi məqamları aşkarlayır:

Əvvəla, təməli hələ 20-ci illərin sonunda SSRİ-də qoyulmuş “ölkənin bütövlükdə sənayeləşdirilməsi” prinsipinin tələm-tələsik Rumıniyada da tətbiqi bu ölkədə xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri arasında

tarazlığın pozulmasına gətirib çıxardı. Nəzərə almaq lazımdır ki, əgər müharibəyə qədər ölkə əhalisinin əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə bağlı idisə, 1985-ci ildə əmək qabiliyyətli əhalinin 70 faizə qədər sənaye sahələrində çalışırdı. Sənayenin qurulmasında dəyişikliklər aparılmış, müvafiq infrastruktur yaradılmadan energetika, maşınqayırma, metallurgiya, neft-kimya sənayələrinin nəhəng obyektləri yaradılmışdı. 1987-ci il hüduunda Rumıniyanın sosialist kənd təsərrüfatında 419 dövlət kənd təsərrüfatı müəssisəsi (onların payına dövlət kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların 14 faizi düşürdü), 4356 kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı kooperativi (ümumi sahənin 60 faizi) cəmlənmişdi. Fərdi təsərrüfatların xüsusi çəkisinin digər postsosialist ölkələrlə müqayisədə nisbətən böyük olmasına baxmayaraq, onlar əldən - ayaqdan uzaq dağ yerlərində qalmışdı və üstəlik texniki təminatları dövlət tərəfindən deyildi. Belə bir fon gec-tez yeni sistemə keçidi zəruri edirdi.

İkinci, iqtisadiyyat sahələrinin qeyri-bərabər inkişafı özəlləşdirmə yolu ilə qərb dəyərlərinə qayıdışı imkansız edirdi. O vaxtkı Rumın iqtisadiyyatının orbitində olan sənaye və kənd təsərrüfatı obyektlərinin təsnifatı da bunu sübut edir. Ölkədə kommunist rejiminin mövcudluğu ərzində yaradılmış sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrini 3 qrupa ayırısaq, onların müxtəlif "özəlləşmə" potensialına malik olmaları aydınlaşar: a) qeyri-səmərəli fəaliyyət göstərən, həddindən çox istehsal məsrəfləri tələb edən kiçik və orta həcmli obyektlər. Həmin obyektlər çox tezliklə özəlləşdirilməli idi. Buna hazırda qismən nail olunub; v) parametrləri beynəlxalq standartlara az-çox uyğun gələn, istehsal xərcləri ilə iqtisadi səmərəlilik göstəricisi arasında əlverişli nisbət olan orta və kiçik həcmli obyektlər. Bu obyektlərin özəlləşdirmə layihələrinə daxil edilib-edilməməsi məsələsi yetişəndə ortaya belə bir sual çıxırdı. Əgər müəssisə xeyrlə işləyirsə, onda ənənəvi münasibətlər sisteminin pozulub yenisi ilə əvəzlənməsinə nə lüzum? Hazırda Rumıniyada bu problem də əmək kollektivlərin sərbəst rəylərinə əsasən həllə edilmək üzrədir; v) həddindən çox böyük istehsal xərci tələb edən, dünya qiymətləri ilə rəqabət aparmaq qabiliyyəti olmayan qeyri-effektiv iri sənaye obyektləri. İkinci mərhələdə sual olunurdu:

Ölkənin mövcud sosial, iqtisadi və siyasi vəziyyətində iri sənaye müəssisələrini bağlamaq nə dərəcədə məqsədəuyğundur? Axı bu, birdən-birə 2-3 min fəhlənin bayıra atılması deməkdir. Nisbətən əlverişli inkişaf imkanlarına malik olan Rumıniya kimi bir ölkədə bu sualın da cavabı artıq tapılmaq üzrədir.

Üçüncüsü, əsasını ənənəvi işküzarlıq təşkil edən və özünü daha çox torpaq münasibətlərində bürüzə verən "kommunizm quruculuğu" dövründə çox cüzi dəyişikliyə məruz qalan mentalitet və kommunizm quruculuğu prosesinin nisbətən daha az zaman kəsiyini əhatə etməsi Rumıniyada normal bazar əlaqələrinin bərpasının daha ağrısız olmasını şərtləndirir. Lakin digər postsosialist ölkələrində olduğu kimi Rumıniyada da xüsusi mülkiyyətin formalaşdırılmasının qohumluq və qrup mənafeyinə söykənməsi təhlükəsi vardır. Son günlər ölkədə şaxtaçıların kütləvi iğtişası bunun simptomları ola bilər. Bu hisslər fonunda ziddiyyətlər sosialist idarəçiliyi dövründə süni surətdə boğulurdu. Ona görə də özəlləşdirmənin ilkin mərhələsində onun sərt dövlət nəzarəti altında həyata keçirilməsini vacib sayırdılar.

Hazırda Rumın iqtisadiyyatı keçid dövrünün ağırılı-acılı mərhələsinə ötmək üzrədir. Sənaye müəssisələrinin 30-35 faizi artıq özəlləşdirilib. Orta və iri həcmli müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlər və digər formalarda yenidən qurulması prosesi davam edir. Neftin hasilatı, ilkin emalı sahəsində yeni texnologiyaların cəlb edilməsi mərhələsi başlanıb. 1992-ci ildə torpaqlardan istifadənin yeni qaydalarının hüquqi əsaslarına dair bir neçə qanun qəbul edildi və bunun nəticəsi olaraq indi torpaqların 80 faizindən çoxu mülkiyyətçilərin əlində cəmlənib. Kənd təsərrüfatı obyektlərinin cəmi 18 faizi dövlətin əlindədir. Özəlləşdirilmiş obyektlərin və emal müəssisələrinin 37 faizi səhmdar cəmiyyətlər formasındadır. Özəlləşdirmənin gedişində müəyyən edilib ki, mülkiyyətçilər öz torpaq sahələrindən istifadə etməkdə çətinlik çəkir. Xırda kəndli təsərrüfatları texnikanı saxlaya bilmir. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün həmin qurumlara əvəzsiz pul yardımları və güzəştli kreditlər buraxılır.

Dövlət yeni aqrar texnologiyaların yaradılmasına və onun xüsusi təsərrüfatlarda istifadəsinə kömək göstərir.

Kənd təsərrüfatında qiymət stimulu yüksək rol oynadığından, Rumıniyada bu amilə xüsusi diqqət yetirilir.

Hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiymətləri tamamilə sərbəstləşdiyi halda, kənd təsərrüfatı texnikasına hökumət xüsusi güzəştli qiymətlər tətbiq edir.

Rumıniyada vergi sisteminin təkmilləşməsi vasitəsilə büdcə gəlirlərinin aradan qaldırılması, yeni infrastrukturların yaradılması üçün əhəmiyyətli maliyyə yönəldilməsi, savadlı investisiya siyasəti yolunda mühüm addımlar atılır, dövlət aparatında korrupsiya və rüşvətخورluğa qarşı mübarizə aparılır.

Ardıcıl maliyyə siyasəti sosial təminatlar üçün xərclərin ayrılmasını da imkanlı edir. Hazırda ölkədə inkişafa zəmin olan orta təbəqənin formalaşması prosesi gedir.

Beləliklə, ümumi "kommunizm qazanında qaynamış" bu bələdan sovuşmaq üçün cidd-cəhdlə yollar axtarır. Buna nail oluna biləcəkmi? Onu zaman göstərəcək.

MƏHKƏMƏ HAKİMİYYƏTİ BARƏDƏ BƏZİ QEYDLƏR

ABİL BAYRAMOV

Xəzər Universitetinin müəllimi

İkinci yazı

Ədalət mühakiməsi orqanları sırasında qeyri-dövlət məhkəmələri və dövlətin adından çıxış edən məhkəmələr fərqləndirilir. Aşağı pilləni mahiyyətə dövlət qurumuna daxil olmayan və mühakiməni ictimai əsaslarla

həyata keçirən orqanlar təşkil edir. Məsələn, xırda yol-hərəkət hüquq pozuntularına baxan Hindistandakı xalq məhkəmələrini, xırda mübahisələri həll edən Fransadakı mediatorları, İtaliyada fəaliyyət göstərən mindən artıq konsiliatoru (barışdırıcılar) buna misal göstərmək olar. Rusiyada ictimai məhkəmə funksiyalarını idarə, müəssisə kollektivlərinin üzvləri tərəfindən və yaşayış yeri üzrə seçilən yoldaşlıq məhkəmələri həyata keçirir. Həmin orqanlara daxil olan şəxslərin hamısının hüquq təhsilli olması məcburi deyil, onlar öz işlərinə görə heç bir haqq almırlar. Bu məhkəmələr cinayət işlərinə baxmır və yalnız cəmiyyətdə və kollektivdə yaşayış qaydalarının pozuntularını, xətalrı, xırda mülki mübahisələri müzakirə etmək hüququna malikdir.

Mediatorların, konsiliatorların, yoldaşlıq məhkəmələrinin və onlara oxşar orqanların fəaliyyətində dövlət məcburiyyətinin bəzi elementlərinin olmasına baxmayaraq, onların hamısı dövlət hakimiyyəti orqanlarından daha çox ictimai məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirən orqanlardır.

Məhkəmə orqanları içərisində xüsusi yeri dini məhkəmələr və adət hüququ məhkəmələri tutur. Dini məhkəmələr iki qrupa bölünür. Birinci qrupa kilsə məhkəmələri aiddir. Kilsə məhkəmələri "dövlət" hüququnun deyil, kilsə qaydaları ilə müəyyən edilmiş hüququn onlara tətbiqi ilə əlaqədar din xadimlərinin işlərinə, müxtəlif kilsədaxili işlərə, bir sıra hallarda isə dövlət tərəfindən tanınan bəzi dini qaydaların pozulması ilə bağlı dünyəvi işlərə baxır. Onlar əsasən əxlaqi-etik planda cəza (tövbəetmə, kilsədən qovma, xidməti qadağanetmə, yüksək kilsə mənəbindən məhrumetmə və s.) təyin edə bilirlər.

Dini məhkəmələrin ikinci kateqoriyası islamın dövlət dini hesab edildiyi ölkələrdə mövcud olan müsəlman (şəriət) məhkəmələridir. Tərəflər şəriət məhkəməsinə müraciət etmək barədə razılığa gəlsə həmin məhkəmə mülki və cinayət işlərinə baxaraq dövlət məhkəmələrinin funksiyasını yerinə yetirir.

Bir çox müəlliflər ya şəriət məhkəmələri haqqında məlumatlarının kifayət qədər olmaması ucbatından, ya da bilərəkdən onun ifrat mənfi obrazını yaratmağa çalışır. Əlbəttə, bəzi ölkələrdə şəriət məhkəmələrinin tətbiq etdiyi cəza heç də həmişə hüquq pozuntusunun təhlükəlilik dərəcəsi ilə uyğunluq təşkil etmir, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qeyri-demokratik rejimin hökm sürdüyü ölkələrin heç birində məhkəmə (istər dini, istərsə də dünyəvi) qərarlarının ədalətliyinə təminat olmur.

Adət hüququ məhkəmələri Tropik Afrikanın və okeaniyanın bəzi ölkələrində mövcud olan tayfa məhkəmələridir. Bu məhkəmələrdə yalnız tayfa üzvləri arasındakı işlərə baxılır. Məhkəmə baxışını ağsaqqallar və tayfa başçıları həyata keçirir. Hazırda onların səlahiyyəti qəti məhdudlaşdırılmış, cinayət işləri onların icraatından tamamilə götürülmüşdür, mülki işlər isə yalnız tayfa adətlərini əhatə edir.

Onu da qeyd edək ki, haqqında danışdığımız məhkəmə orqanları ayrı-ayrı ölkələrin məhkəmə sistemində böyük rol oynamır və məhkəmə hakimiyyəti dövlət məhkəmələri tərəfindən həyata keçirilir. Anqlosakson hüququ prinsiplərinin qüvvədə olduğu ölkələrdə (Böyük Britaniya, ABŞ, Avstraliya, Hindistan, Keniya və s.), həmçinin Yaponiyada dövlət məhkəmə orqanlarının iki növü təşəkkül tapıb: mülki və cinayət işlərinə baxan ümumi məhkəmələr (ümumi yurisdiksiya məhkəmələri) və xüsusi məhkəmələr (məsələn, yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə, əmək mübahisələri üzrə, dəniz mübahisələri üzrə və s.).

Sosialist ölkələrində (Çin, KXDR, Kuba) də həmçinin ümumi və xüsusi məhkəmə sistemləri mövcuddur. Bu ölkələrdə xüsusi məhkəmələrin növləri çox deyil. Əksər hallarda tək-cə hərbi qulluqçuların cinayət işlərinə baxan yalnız hərbi tribunallar xüsusi məhkəmə orqanı kimi çıxış edir.

Kontinental Avropa dövlətlərində (Fransa, AFR), həmçinin Asiya, Afrika və Latın Amerikası ölkələrində ümumi və xüsusi məhkəmə orqanları ilə bərabər dövlət məhkəmə orqanlarının üçüncü növü - inzibati məhkəmələr də var.

Bir sıra dövlətlərdə (Rusiya, Ukrayna, keçmiş Yuqoslaviya respublikalarında) arbitraj, təsərrüfat məhkəmələri sistemi mövcuddur. Bu məhkəmələr müəssisələr, təsərrüfat təşkilatları arasındakı iqtisadi mübahisələrə baxır və iyerarxik struktura malikdir. Səlahiyyətləri təsərrüfat mübahisələrinin müəyyən dairəsi ilə məhdudlaşdırılan həmin məhkəmələrə ümumdövlət ali arbitraj (təsərrüfat) məhkəməsi başçılıq edir.

Fövqəladə hallarda (müharibə, dövlət çevrilişindən sonrakı vəziyyət və s.) fövqəladə məhkəmələr yaradılır.

Bəzən bu məhkəmələr adi şəraitdə yaradılır. Məsələn, SSRİ-də 1930-cu illərdəki Xalq Daxili İşlər Komissarlığının "xalq düşmənləri" üzərində prosesləri aparən "üçlüklər"ini buna misal göstərmək olar.

Fövqəladə məhkəmələr terrorçu xarakteri daşıyır və onların yaradılması əksər ölkələrdə konstitusiyaya ilə qadağan edilib.

Müxtəlif məhkəmə sistemlərinin və bəzən də ekzotik məhkəmə orqanlarının mövcudluğuna baxmayaraq, bütün ölkələrdə ədalət mühakiməsinin əsasını ümumi məhkəmələr təşkil edir. Onların yaradılmasına iki yanaşma mövcuddur.

SSRİ məkanında yaranan postsosialist dövlətlərində, Çində, Vyetnamda və bəzi başqa ölkələrdə məhkəmələr ölkənin inzibati - ərazi bölgüsünə uyğun olaraq yaradılır: rayonlarda rayon məhkəmələri, vilayətlərdə vilayət məhkəmələri və s.

Belə yanaşma bir tərəfdən məhkəmə sisteminin dəqiq və əlavə mürəkkəbliklərdən uzaq olmasına müəyyən qədər kömək etsə də, digər tərəfdən məhkəmələrin yerli dövlət hakimiyyəti və idarəçilik orqanlarından asılı vəziyyətə düşməsinə zəmin yarada bilər. Əksər ölkələrdə inzibati - ərazi bölgüsü ilə üst-üstə düşməyən (məsələn, İtaliyada) və ya qismən və yalnız bəzi həlqələrdə üst-üstə düşən (məsələn, ABŞ-ın ştatlarında) xüsusi məhkəmə dairələri mövcuddur. Postsosialist ölkələrində də həmçinin bir sıra hallarda xüsusi məhkəmə dairələri yaradılıb. Belə yanaşma məhkəmə hakimiyyətinin yerlərdə digər orqanlardan asılı olmaması və müstəqilliyinə daha yaxşı şərait yaradır.

Ümumi məhkəmələrin pillələrinin sayı eyni deyil. Əksər ölkələrdə, xüsusən anqlosakson hüquq sistemində daxil olan ölkələrdə bu sistem çox dolaşıqdır. Müxtəlif ölkələrdə bir qayda olaraq ümumi məhkəmələrin ikidən dördə qədər pilləsi var. Hindistanda bu sistem daha mürəkkəbdir, çünki aşağı məhkəmə vəzifəsi - magistratlarla bərabər onların müavini və submagistrat vəzifələri də təsis edilib, həmçinin xüsusi münisflər məhkəmələri də mövcuddur.

Yalnız bəzi ölkələrdə mövcud olan iki həlqə - yerli və ali məhkəmə müqayisədə daha az rast gəlinən haldır. Bu halda ali məhkəmə həm apellyasiya, həm də kassasiya məhkəməsi funksiyalarını yerinə yetirir. İkihəlqəli sistem həmçinin vilayət bölgüsünə deyil, yalnız rayon bölgüsünə malik bəzi postsosialist dövlətlərində mövcuddur.

Ümumi məhkəmələrin üç pilləsi ikihəlqəli inzibati - ərazi bölgüsünə malik olan bəzi dövlətlərə xasdır. Bu halda inzibati ərazi bölgüsünün hər pilləsinin öz məhkəməsi olur, sistemin başında isə ali məhkəmə durur, məsələn, Qazaxıstanda rayon xalq məhkəmələri, vilayət məhkəmələri və ali məhkəmə. Üçpilləlik bilavasitə ərazi bölgüsü ilə bağlı olmaya da bilər. Məsələn, İsveçdə yüzə yaxın dairə məhkəməsi, iyirmiye yaxın apellyasiya məhkəməsi və ali məhkəmə mövcuddur.

Dörd məhkəmə pilləsi Fransada, İtaliyada və bir sıra başqa ölkələrdə mövcuddur. Onların sayı inzibati - ərazi bölgüsü ilə deyil, fəaliyyətinin xarakterinə görə müxtəlif məhkəmələrin yaradılması ilə bağlıdır. Bundan əlavə, bu qrup ölkələrdə bir çox hallarda mülki və cinayət məhkəmələrinin ayrıca sistemləri mövcuddur. Fransada mülki məhkəmələr sistemini 70 instansiya tribunali, 181 böyük instansiya tribunali, cinayət məhkəmələrinin ayrıca sistemini isə polis məhkəmələri, islah tribunalları, apellyasiya məhkəmələri təşkil edir. Ümumi məhkəmələrin bütün sistemində isə həm mülki, həm də cinayət məhkəmələri üçün ali məhkəmə orqanı olan kassasiya məhkəməsi başçılıq edir.

İtaliyada qeyd etdiyimiz konsiliatorlardan (onlar yalnız iddia qiyməti 1 milyon lirəyə qədər olan mülki işlərə baxır) əlavə, üç ilə qədər həbs cəzası nəzərdə tutulan cinayət işlərinə və mülki işlərə (daha mürəkkəb və çoxyüksək iddia qiyməti olan mülki işlərə) baxan pretorlar (birinci instansiya məhkəmələri) məhkəməsi fəaliyyət göstərir. Hövbəti mərhələ cinayət işlərində səlahiyyəti olmayan və mülki işlərə baxan ümumi səlahiyyətli tribunallardır. Cinayət işlərinə iclasçıların iştirakı məcburi olan assizlər məhkəməsi baxır (prosesdə 2 hakim və 6 iclasçı iştirak edir). Daha yüksək pillə apellyasiya məhkəmələridir. Məhkəmə sisteminin zirvəsi kassasiya məhkəməsidir. Onu bir çox hallarda İtaliyanın ali məhkəməsi adlandırırlar.

Qeyd olunan məsələyə federativ dövlətlərdə müxtəlif yanaşma mövcuddur. Məsələn, Kanadada vahid məhkəmə sistemi var. ABŞ-da ümumi məhkəmələr ştatların məhkəmələrinə və federal məhkəmələrə bölünür. Hər bir səviyyədə məhkəmələrin bir neçə növü və məhkəmə instansiyaları fəaliyyət göstərir. Ştatların məhkəmələrinə ştatların ali məhkəməsi rəhbərlik edir, bütün məhkəmə sisteminin başında isə ABŞ-ın Ali Məhkəməsi durur.

MAJE QAZ ÖNƏMLİ YANACAQDIR

VAQİF ASLANOV

Geologiya-mineralogiya elmləri namizədi

Azərbaycanda təbii qazın hələlik qıt olduğu indiki dövrdə yaşayış məntəqələrinin majə qazla (propan və butan komponentləri) təmin olunması önəmli məcələdir. Neft-kimya cənəcində majə qaz polietilen, sintetik kauçuk, yuyucu maddələr istehsalında qiymətli xammal kimi istifadə olunur. Bunlarla yanaşı, respublikada majə qaz kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində, çoxsaylı istixanalarda, sanatoriya-istirahət evlərində, kommersiya-kommunal obyektlərində, jejinti sənayesində və s. yerlərdə ekoloji yanacaq kimi geniş istifadə oluna bilər.

Elektrik enepjisinin, genişmiqjəclı su buxarının istehsal olunması məqsədilə, Bakıdakı neft emalı zavodlarının yaxınlığında jepləşən istilik-elektrik mərkəzlərində (İEM) majə qaz təbii qazı və mazutu əvəz edə bilər. Bu məqsədlə istifadə olunan majə qaz neftemalı zavodunun çıxışında hava ilə (hərəsi 50 faiz olmaqla) qarışdırılıb, boru kəməri vasitəsilə istehlakçılara çatdırıla bilər.

Majə qazın boru kəmərləri vasitəsilə ötürülmə sistemindən məlum tex-nologijadan düzgün istifadə edilməklə respublikanın mərkəzi bölgələrində (məsələn, Gəncə, Yevlax və s.) istifadə etmək mümkündür. Bu məqsədlə majə qazı vaqon - çənrlə mərkəzi bölgələrə göndərmək, orada isə jeni inşa olunacaq qurğı vasitəsilə qaz halında bölgənin boru sistemində püskürmək mümkündür. Bu halda regionun mövcud yerli qaz kəmərlərindən istifadə edilə bilər. Majə qazın boru kəmərləri vasitəsilə qaz halında nəql olunmasının böyük perspektivləri vardır və bu proses əhalini balon qayğılarından azad edə bilər.

Respublikada böyük potensialı olan majə qaz ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması məqsədilə "Azəryanacaq" emal zavodunda maye qaz üzrə gücü ildə 320 min ton olan katalitik krekinq qurğusundan səmərəli istifadənin vaxtı çatmışdır. Lakin həmin qurğı hazırda 30 faiz gücü ilə işləyir. Burada hər il cəmi 70 min tona qədər majə qaz tutulur, qalan hissəsi isə tullantıya gedir. Yaxın illərdə burada əlavə olaraq daha 70 min ton maye qaz tutmaq mümkündür. Bunun üçün həmin qurğunun azca yeniləndirilməsi tələb olunur. Yaxın illərdə beynəlxalq saziş nefti ilə çıxarılacaq səmt (neft) qazının Azərbaycan qaz emalı zavodunda (AzQE3) emalı nəticəsində ilkin mərhələdə ildə daha 50 min ton maye qaz tutula bilər. Bunun üçün

investisiyalar əsasında Qaradağ pajony ərazisində yeni qaz emalı zavodunun inşası və ya fiziki-mənəvi cəhətdən köhnəlmiş mövcud qaz emalı zavodunun əsaslı bərpa olunması məqsəduyğun sayılır. O biri tərəfdən, Sumqayıtdakı EP-300 etilen-propilen qurğusunda pekonstpyksiya olunduqdan sonra müəyyən miqdarda maye qaz istehsal olunur.

Respublikanın zəngin maye qaz ehtiyatları hələlik məhdud miqdarda olan təbii qaz və səmt qazları ehtiyatlarına alternativ köməkdir. Bunun üçün maye qaz kifayət qədər istehsal edilməli və ondan səmərəli istifadə olunmalıdır. Maye qazın istehsalı və məişətdə istifadəsi sahəsində ARDNŞ və "Altındaş" (Türkiyə) firmasının Azərbaycan qaz emalı zavodu bazasında yaratdıqları "Aztürkqaz" birgə müəssisəsinin (BM) müstəsna rolu vardır. "Aztürkqaz" keçən il respublika əhalisinə 15 min tona qədər maye qaz satmışdır, bu il isə 30 min ton qaz satacağı gözlənilir. "Aztürkqaz" BM həmçinin əhalinin maye qazdan istifadə etməsi üçün Türkiyədə istehsal olunmuş cihazlar, avadanlıqlar, yığcam balonlar satır və yaxın vaxtlarda respublikada 9 maye qazdoldurma stansiyası inşa etməyi planlaşdırır.

Əhaliyə maye qaz satan ikinci iri müəssisə keçmiş "Maye qaz" İstehsalat Birliyidir (İB). "Maye qaz" İB maye qazı AzQEZ-dən və "Azneftyanacaq" İB-dən alır. "Maye qaz" İB-nin müxtəlif bölgələrdə 8 maye qazdoldurma stansiyası fəaliyyət göstərir. Güman etmək olar ki, "Maye qaz" İB-nin Dövlət Əmlak Komitəsinin sərəncamına verilməsi və səhmdar cəmiyyətinə çevrilməsi onun məhsuldarlığını və səmərəliliyini xeyli artırma biləcəkdir. Yaxın vaxtlarda bölgələrə külli miqdarda maye qaz çatdırmaq məqsədilə ilk növbədə həmin rayonlarda yeraltı dəmir-beton maye qaz anbarları tikilməlidir. Bu tədbir təhlükəsizlik və etibarlılıq baxımından önəmlidir. Sözügedən ekoloji yanacaq bölgələrdəki istehlakçılara kifayət qədər çatdırmaq üçün təkə "Maye qaz" İB-də yüzrlə dəmir yol vaqon çənləri və 400-dən artıq avtomobil çəni vardır. Bütün deyilənlər göstərir ki, maye qazın əhaliyə çatdırılmasının uzaq bölgələr üçün alternativ yoxdur.

Müasir ekstremal şəraiti, geosiyasi durumu nəzərə alaraq, torpaqların işğalına son qoyulduqdan sonra bir milyondan artıq qaçqın və köçkünün gələcək

ehtiyatlarını əsas tutaraq, propan-butan balonlarının mövcud istehsalını artırmaq, xaricdən əlavə qaz balonları və izotermik yeraltı maye qaz anbarlarının yaxın vaxtlarda tikintisi üçün avadanlıqlar alınmalıdır. Maye qazdan məqsədyönlü istifadə etmək və israfçılığın qarşısını almaq üçün propan-butan balonlarına dövlət inventar nömrələri həkk olunmalı və onların dəqiq hesabı aparılmalıdır. Maye qazların zəngin ehtiyatlarından və potensial imkanlarından məişətdə yanacaq kimi səmərəli istifadə etmək məqsədilə respublikanın ayrı-ayrı bölgələrində (Gəncə, Lənkəran, Abşeron, Naxçıvan, Şəki, Xaçmaz, Tovuz, Saatlı, Horadiz, Yevlax) on məhəlli yeraltı qaz anbarı stansiyası inşa edilməli, onlar perspektivdə kifayət qədər vaqon – avtomobil çənləri ilə və 1,2 milyon ədəd propan-butan balonu ilə təchiz olunmalıdır. Xatırladaq ki, Bakı, Naxçıvan, Əli Bayramlı, Horadiz, Yevlax və Bərdədə altı məhəlli maye qazdoldurma stansiyası fəaliyyət göstərir.

Yaxın gələcəkdə respublikada yanacaq kimi işlədilən propan-butan komponentlərinin miqdarı ildə 140 min tona çatdırıla bilər. Bu isə 4,8 milyon sakini, yeni ölkə əhalisinin 60 faizini maye qaz yanacağı ilə təmin etmək deməkdir. Gələcəkdə maye qazın istehsalını ildə 200 min tona çatdırmaqla respublikanın bütün əhalisini maye qazla təmin etmək olar. Bu əməli tədbirin perspektivdə gerçəkləşməsi üçün elmi tərəqqinin son nailiyyətlərinə söykənən məhəlli izotermik maye qaz anbarlarının tikilməsi sürətləndirilməlidir.

Hələlik isə göstərilən texnoloji prosesin həllini gözləmədən mərkəzləşdirilmiş qaydada mövcud qazdoldurma stansiyalarından ölkənin təbii qaz almayan bölgələrinə, o cümlədən Naxçıvan MR-ə avtoçənlərdə və balonlarda propan-butan komponentlərinin göndərilməsi müştəkkil təşkil olunmalı, yerli zavodlarda propan-butan balonlarının və onların ehtiyat hissələrinin istehsalı genişləndirilməlidir. Bu sahədə inkişaf etmiş kapitalist dövlətlərinin, o cümlədən Yaponiya, Almaniya və Türkiyənin təcrübəsi Azərbaycan üçün nümunə ola bilər. Özünün mavi yanacaq ehtiyatları olmayan həmin ölkələr qazları (LPG) xaricdən tankerlərlə daşıyıb gətirirlər.

Maye qazlardan geniş istifadə olunması Azərbaycana nə verəcəkdir? Əvvəla, sözügedən ekoloji yanacaqdan səmərəli və məqsədyönlü istifadə olunması məişətdə işlədilən təbii qaza tələbatı xeyli azaldacaq, istilik-elektrik mərkəzlərinin təbii qaza ehtiyaclarının ödənilməsinə imkan yaradacaq, ikincisi isə, qənaət edilmiş 1 milyard kubmetr təbii qazın iri sənaye şəhərlərinin istifadəsinə verilməsi mümkün olacaqdır. Bunun üçün respublikanın nadir maye qaz ehtiyatları işə salınmalıdır. Belə olarsa həm valyutaya qənaət olunar, həm də əhalinin yanacağa olan tələbatı ödənilər.

Göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsində Naxçıvan MR-in yanacaqda təmin olunması nəzərə alınmalıdır. Artıq on ildir ki, blokada şəraitində yaşayan muxtar respublikaya Bakıdan təbii qaz verilmir. Əvvəllər bu bölgəyə hər il 400 milyon kubmetr təbii qaz və müxtəlif növ yanacaqlar göndərilirdi. İran ərazisindən çəkiləcək təbii qaz kəmərinin inşası isə hələlik gerçəkləşməyib. Xatırladaq ki, 300 min nəfər əhalisi olan Naxçıvan MR-nin maye qaza olan aylıq tələbatı 1400 ton, yeni sutkada 47 tondur. Bu isə öz növbəsində ayda 70 min ədəd maye qazla doldurulmuş, tutumu 20 kq olan qaz balonu deməkdir. Hazırda hər birinin tutumu 3,2 ton olan 6-7 ədəd avtomobil-çənlərdə İran ərazisi vasitəsilə ayda iki dəfə cəmi 40 ton maye qaz Bakıdan Naxçıvana çatdırılır, yeni gündəlik maye qaza tələbatın cəmi 3 faizi təmin edilir. Lakin muxtar respublikaya hər il 17 min ton maye qaz göndərmək üçün Bakıda kifayət qədər ehtiyatlar mövcuddur. İşin məqsədyönlü təşkil olunması tələb olunur. Hazırda Bakıdakı "Bakı fəhləsi" zavodunda "KRAZ" tipli yük avtomobillərinin bazasında 10 tonluq çənlər quraşdırılır. Deməli, muxtar respublikaya maye qaz yanacağını daşımaq məqsədilə 70 ədəd avtomobil çənləri ayrılırsa, hər ay oraya iki reyslə 1400 ton maye qaz

göndərmək mümkündür. Fikrimizcə, həyati əhəmiyyət kəsb edən bu əməliyyatın nəqliyyat vasitələrini "Bakı fəhləsi" zavodu müvəqqəti olaraq icarədar kimi, habelə imkanlı təşkilatlar və sponsorlar öz üzərinə götürə bilər. muxtar respublikaya maye qaz ehtiyatlarının göndərilməsini isə ARDNŞ-in təmin etməsi məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə, istifadə olunacaq xüsusi təyinatlı avtomobillərin özlərinin uzun yolda hərəkət vaxtı sərf edəcəkləri yanacağın əsas hissəsinin sərfi çənlərin yuxarı hissəsində toplanan maye qaz buxarlarının hesabına ola bilər.

Maye qaz doldurulmuş balonlar istifadə olunarkən təhlükəsizlik tədbirlərinə riayət edilməlidir. 50 litrlik qaz balonlarının partlayış gücü "Qrad" tipli mərminin partlayış gücü ilə müqayisə edilə bilər. Ona görə də, qaz balonlarından istifadənin genişləndirilməsilə əlaqədar olaraq, onların təhlükəsiz istifadəsi üçün tədbirlər görülməlidir. Bakı, Qazax və digər yerlərdəki partlayışlar bu səhədə görülmən tədbirlərin hələ lazımı səviyyədə olmamasını, balonların metalının, onların qaynaqlarının, habelə balonlara doldurulmuş yanacağın aşağı keyfiyyətli olmasını göstərir. Yerli və xarici qaz balonlarının beynəlxalq standartlara cavab verməsi üçün onlar vahid mərkəzdə yoxlanılmalı və keyfiyyətinə nəzarət edilməlidir.

Maye qazın yüksək istilikvermə qabiliyyəti vardır. Təbii qazın istilikvermə qabiliyyəti 9 min kilokalori olduğu halda, texniki propan – butanındakı 28 min kilokaloridir. Deməli, propan – butan komponentinin istilikvermə qabiliyyəti təbii qazdan 3 dəfə artıqdır. Ona görə də bir – iki mərtəbəli binalardan ibarət olan yaşayan məntəqələrinə maye qazın yanacaq kimi istifadəsi yüksək səmərə verir. O biri tərəfdən, maye qazın tətbiqi təbii qazla müqayisədə metal sərfinə görə 3, kapital qoyuluşuna görə isə 2,5 dəfə sərfəlidir.

Maraqlıdır ki, yaxın xaricə göndərilən maye qazın hər tonu 575 min manata, ölkənin içərisində isə 750 min manata satılır. 20 kiloqramlıq maye qaz balonu (tarasız) daxilə 15 minə, xaricə isə 11,5 min manata satılır. Beləliklə, ixrac olunan maye qazın qiyməti daxili qiymətindən 1,3 dəfə ucuzdur. İstehsalçılar istehlakçıya maye qazı 468 min manata satırlar. Bu isə o deməkdir ki, 20 kiloqramlıq maye qaz balonunun qiyməti 9,4 min manata düşür. Fikrimizcə, təbii qazın ölkə daxilində istehlak kateqoriyalarından asılı olaraq (əhali, kommunal-məişət obyektləri, sənaye və energetika) müxtəlif qiymətləri olduğu kimi maye qaz da istehsal müəssisələrinə əhali ilə müqayisədə bəla qiymətə satılmalıdır. Məhdud miqdarda ixrac oluna biləcək maye qazın qiyməti isə bahalaşdırılmalıdır. Daxildə maye qazın istifadəsini həvəsləndirmək məqsədilə Dünya Bankının tələblərinə uyğun olaraq, əhaliyə ucuz satılan təbii qazın qiymətini artırmaq lazımdır.